

Mizera Tamás

A Kárpát-medencei polgári könyvtárak vizsgálata A mesterek könyves kultúrája¹

*„Mivel a könyvek valamikor a világot is meg tudták mozgatni,
megérdemlik, hogy ma a kutatás tárgyává váljanak.”*

Paul Raabe

1. A Kárpát-medencei polgári könyvtárak vizsgálata

1.1. A kutatás szakaszai és módszerei

A kutatás első szakaszát az anyaggyűjtés jelentette. A szükséges forrásközlések az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* és a *Könyvtár-történeti Füzetek*² sorozatban megjelent kötetekben szerepeltek, a válogatás során a fenti listákra támaszkodtam; az összegyűjtött jegyzékeket a dolgozat elektronikus változatában közlöm. Itt kell kitérni tehát arra, hogy mi jelentette a szelektálás alapját.

A címben jelölt szakmai csoport gerincét azok a XVI–XVIII. században, a Kárpát-medencében élő és dolgozó mesteremberek jelentik, akiknek hagyatéki összeírásaiban könyveiknek jegyzéke is fennmaradt. A gyűjtés kezdetekor tehát a kétkezi munkát végzők kerültek a vizsgálat fókuszába, a munka előrehaladtával a polgárság más képviselőiről szóló forrásokkal is kiegészült a vizsgálat alá vont könyvjegyzékek listája, így: gyógyszerészek, az adminisztratív réteg tagjai, tanárok, kereskedők.

A dolgozat nem vizsgálja ugyanakkor az orvosok, jogászok, bírói tisztségeket ellátók körét. Egyfelől tulajdonuk jelentős könyvanyagot takar, amelyre külön kutatás keretében érdemes kitérni; másfelől olvasmányaikkal a szakma már ki-elégítően foglalkozott.³ Hasonló megfontolásból maradtak ki a nemesi és arisztokrata könyvtárak, valamint a tudós könyvtárak. A könyvkötők, könyvkereskedők raktárainak összeírásai, bár jó keresztmetszetet adnak az időszak könyvter-

¹ A statisztikai adatok a 2008-ig megjelent könyvjegyzékeket követik.

² A felhasznált kötetek bibliográfiai adatait lásd a dolgozat végén található irodalomjegyzékben.

³ Olvasmányaikról lásd SZABÓ 1997 és 1998, valamint VARGA 1997 és 1998.

méséről, önmagukban szintén nem reprezentatívak a polgárok által elolvasott könyvek tekintetében, így önállóan a kiválasztott könyvjegyzékek listáján nem szerepelnek. Ide kívánczik még, hogy a foglalkozás megnevezése nélkül szereplő tulajdonosok jegyzékeinek összegyűjtése megtörtént, feldolgozásukra azonban ennek a kutatásnak a keretében nem kerül sor, remek kiindulópontjai lehetnek azonban egy későbbi témának.

Az fentiek alapján összeállított listában szereplő források mennyisége – a folyamatos bővülésből fakadóan – elérte azt a határt, amely alapján érdemes részletesebb és mélyebb statisztikai vizsgálatnak alávetni (ez egyben a kutatás második szakaszát is jelenti). A számszerűsített adatok segítségével felvázolhatók jelenségek és tendenciák, amik új kérdéseket vethetnek fel, vagy hozzájárulhatnak azok megválaszolásához, amelyek korábban nyitottak maradtak.

A számszerű adatokon alapuló elemzést a listán szereplő könyvek azonosításának kell követnie, mely a folyamat harmadik szakasza. Mindez nélkülözhetetlen, mivel a tanulmányozott dokumentumok nem ritkán csak a tartalmukra, esetleg szerzőjükre utaló szavakkal, kifejezésekkel szerepelnek. Az azonosítás magyar, illetve német elektronikus adatbázisok⁴ alapján készíthető el. A statisztikai adatokból táplálkozó következtetések és az olvasmányanyag tartalmi összetételét érintő eredmények együttesen vezethetnek újszerű megállapításokhoz a kora újkori Kárpát-medence és Magyarország könyvkultúrájáról és olvasmányműveltségéről.

1.1.1. A polgári olvasmányok magyarországi kutatásáról

A hagyatéki összeírások magyarországi kutatástörténetének bemutatásakor a vezérfonalat a korábbi kutatógeneráció azon gondolatánál célszerű felvenni, miszerint dokumentálni kell a külföldi szellemi áramlatok magyarországi elterjedését. Így a Jakó Zsigmondtól, Keserű Bálinttól, Klaniczay Tibortól kapott útravalóval több kutatóközösség kezdett neki a hazai forrásanyag számbavételének és vizsgálatának a nyolcvanas évek elején.⁵ A magyar könyv- és könyvtártörténet kutatásában nagy nevekkel találkozhatunk. A tudomány interdiszciplináris jellegét alátámasztja, hogy közöttük történészek, a jog- és irodalomtörténet kutatói is egyaránt ott szerepelnek. A nevek a teljesség igénye nélkül: Szabó Károly, Dézsi Lajos, Csontos János, Ábel Jenő, Gárdonyi Albert vagy éppen Iványi Béla. A második világháború utáni szakaszt Gulyás Pál, Fitz József, Ko-

⁴ A felhasznált német adatbázisok: KVK (Karlsruher Virtueller Katalog), VD16 (Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts) és VD17 (Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts). Magyar adatbázisok: ERUDÍCIÓ-adatbázis, MOKKA-R (Magyar Országos Közös Katalógus Régi Nyomtatványok Tagozat)

⁵ MONOK 2008a, 24.

vács Máté és Fülöp Géza neve fémjelzi; 1963-ban Kovács Máté szerkesztésében jelenik meg *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében* című antológia első kötete. Az 1960-as évektől a kutatások szervezettebbé váltak: legkomolyabb eredményei a magyarországi könyvkiadás történetének tanulmányozása terén mutatkoztak, bár az *Régi magyarországi nyomtatványok* köteteit sajnos nem eléggé hasznosították a kutatók. A *Fragmenta Codicum* munkacsoport (Mezey László, majd Vízkelety András vezetésével) könyvsorozatot indított; Csapodi Csaba és Gárdonyi Klára kodikológiai és rendszerező kiadványai új alapokra helyezték a Mohács előtti Magyarország könyvtörténetét. A nyomdászattörténettel foglalkozó munka (Borsa Gedeon, Pavercsik Ilona, Holl Béla, V. Ecsedy Judit) számos új eredményt mutatott fel, azonban az 1987-ben megjelent *Magyar Könyvtártörténet*, illetve Kókay György *A magyar könyvkereskedelem* című összefoglaló munkája sem lépett túl az 1960 körüli ismereteken. A vizsgált témában meg kell említeni Gustav Gündisch nevét is.⁶ Ki kell emelni Monok István átfogó elemzéseit és tanulmányait, valamint Verók Attilának az erdélyi szász könyvjegyzékeket érintő publikációit.

A szegedi József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén és az egyetem Központi Könyvtárában 1979-ben, Keserű Bálint professzor vezetésével megkezdett munka az elmúlt években fejeződött be. A munkacsoport tagjai Farkas Gábor, Gácsai Hedvig, Viskolcz Noémi, Gerhát Krisztina, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Font Zsuzsa, Herner János, Kocziszky Éva, Ötvös Péter, valamint Gábor Ildikó, Keveházi Katalin, Saliga Lászlóné és Monok István voltak. A munka célja egy olyan adatbázis létrehozása volt, amelynek segítségével dokumentálható, mit olvastak a XVI–XVIII. századi Magyarországon, így az a magángyűjtemények feltárására és a forrásanyagok közreadására irányult.⁷ A szakemberek figyelmét kezdettől fogva olyan dokumentumok kötötték le, amelyek a könyvek birtoklásáról, olvasásáról jegyzékszerűen íródtak.⁸ A kutatás eredményeképpen került kiadásra a két sorozat, melynek közléseiből a dolgozat a vizsgálandó jegyzékeket merítette: a *Könyvtártörténeti Füzetek*, illetve az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*.

1.2. A Kárpát-medencei könyvkultúra a mohácsi vész utáni évszázadokban

Szükségszerű, hogy mielőtt az egyes régiók könyves kultúrájára kitérnék, átfogó képet nyújtsak a Mohács utáni, 1750-ig terjedő periódusról a Kárpát-medence tekintetében. Amit azonnal le kell szögezni Európa e szegletével kap-

⁶ MONOK 1997c, 486–487.

⁷ MONOK 1988, 78–82.

⁸ MONOK 2002, 59.

csolatban: a kutatás problematikájának alapját képező forrásszegénység nyilvánvaló hátrányokkal jár, ugyanakkor előnyt is jelenthet. A fenti dichotómiát feloldva: a fennmaradt és feltárt források vizsgálata nem jelent elégséges támaszt a korszakot érintő könyv- és olvasmánytörténeti kérdések megválaszolására, de éppen ezért a szakember kénytelen más történeti tárgyú diszciplínák megismerésére törekedni, hogy saját területén előreléphessen. További problémát jelent, hogy a könyv, könyvtár és az olvasás történetének kutatását intézményesíteni kellene, sajnos, érdemi lépésekről ezen a téren nem lehet beszélni.⁹

A Kárpát-medence a XVI–XVII. században többszörösen hátrányos helyzetben volt a magánkönyvtárak kialakulásának lehetőségeit illetően. A társadalomban az alfabetizáció lassan növekedett, az írástudó rétegeknek sem állt rendelkezésére könyvkereskedelmi intézményhálózat. A beszerzés forrásait a vándor könyvkereskedők, könyvkötők és nyomdászok, valamint a *peregrinatio academica*¹⁰ intézménye jelentette. Ebből következik: annak ellenére, hogy az egyes személyek hagyatéki jegyzékei alapján formálódó magánkönyvtárakat az olvasó ízlését jól tükröző forrásoknak tartjuk, túlnyomó többségüknél a gazdasági lehetőségek is jelentős hatást gyakoroltak a gyűjtemény összetételére. A kiadó és az olvasó közé tehát egy harmadik (mondhatjuk: közvetítő) réteg került. A magánkönyvtárak jegyzékeit a szakirodalom ugyanakkor az elolvasott könyvek jegyzékeinek is tartja. Ezt a pusztá számszerűség is alátámasztja (az esetek többségében elolvasható könyvmennyiségről van szó), másrészt az ún. presztízs-könyvgyűjtés jelensége Magyarországon csak a 18. század második felétől figyelhető meg. S könyvösszeírások reprezentálhatják egy család vagy a család egyes tagjainak gyűjteményét is.¹¹ Így lehetőség nyílhat a könyvek generációkon átnyúló öröklődésének vizsgálatára is.

Tény, hogy a könyvbeszerzés lehetőségeinek szűkös volta és a polgárság vásárlóerejéhez képest magas könyvárak miatt a korszakban a – viszonylag – nyitott intézményi könyvtárak különös hangsúlyt kaptak.¹² A dolgozat azonban a polgárok magánkönyvtáraival foglalkozik. Ezen az ösvényen továbbhaladva célszerű az eddig feltárt forrásanyag statisztikai vetületeivel is foglalkozni. A legfrissebb becslések szerint most közel 2100 (polgári és intézményi) jegyzék ismeretes, a végső szám valószínűleg 3000 körül alakul majd (összehasonlításképpen egy adat: 1979-ben, az eredményekben gazdag szegedi kutatás kezdetekor – ird és mondd – a kiadott jegyzékek száma 64 volt; mindez hűen tükrözi a szakmai hozzáállás változását).¹³ Éppen a nemrég lezárt szegedi kutatásnak kö-

⁹ MONOK 1997c, 485.

¹⁰ Kárpát-medencei diákok külföldi intézményekben folytatott felsőfokú tanulmányai, külföldi egyetemek látogatása a vizsgált időszakban.

¹¹ MONOK 1997b, 17.

¹² MONOK 1997c, 488.

¹³ MONOK 2008a, 26.

szönhető, hogy a Kárpát-medencei, és ezen belül természetesen a magyarországi képet sikerült árnyaltabbá tenni. Az eredményekre támaszkodva Monok István összegző cikkeiben és tanulmányaiban a következő megállapításokat teszi:

1. a kora újkori Kárpát-medencét nyelvi sokféleség jellemzi: Magyarországon a latin, az Erdélyi Fejedelemségben a magyar, a szász területeken a német a jellemző.
2. A terület olvasmányműveltsége korántsem mutat olyan szegényes képet, mint ami az alacsony hazai könyvtermelésből következne.
3. Mivel a hatalmas német könyvpiac el tudta látni a térséget, méghozzá igen magas technikai színvonalat képviselve, üzletet a nemzeti nyelvű könyvek kiadása (magyar, román, szláv) jelenthetett.
4. A XVI. század végéig dinamikus fejlődés, a magyar nyelvű kiadványok vonatkozásában világiasodás (*laicizálódás*) figyelhető meg, ugyanakkor a XVII. század második felétől folyamatos a *reteologizálódási* tendencia.
5. A magyarra fordított művek korszerűsége a XVII. század második felétől háttérbe szorul, gyakoriak az újrakiadások; a Nyugat-Európában nemzeti nyelven íródott korszerű eszmék helyett tehát a fordításirodalom elavultabb nézetek közvetítőjévé vált.
6. A XVII. század végén a latin nyelvű művek, és egyes területeken a régi kiadású könyvek arányszáma növekedett.
7. A latin nyelv a Kárpát-medencében az írásbeliség minden területén megőrizte erős pozícióit, sőt: a tudomány koncentrált latin nyelvűsége befolyásolta a korszak európai szellemi áramlatainak recepciótörténetét is. Így hozzájárult ahhoz, hogy a XVII. század végére a magyarországi olvasói réteg erudíciója jelentős részben konzervatívva, elavulttá vált.¹⁴
8. A magyar és más nemzeti nyelvű szépirodalom, illetve a fordításirodalom jelentős része a XVI–XVII. században kéziratban maradt.¹⁵
9. A XVI. század 40-es éveitől Wittenberg volt a legfontosabb úti cél a Kárpát-medence legkülönbözőbb térségeinek fiatalsága számára, majd az ottani egyetemen végbement ortodox lutheránus fordulat után a heidelbergi egyetem vált frekvenciálttá. Az akadémiai értelmiség érintkezett tehát a nyugat-európai változatos eszmeáramlatokkal, és a magukkal hozott könyvek révén azok közvetítőjévé vált.¹⁶

Ha pusztán a dokumentumok számát tekintjük, a tudomány a polgári jegyzékek megismerése terén van a legkedvezőbb helyzetben (az ismert jegyzékek száma az ezret is meghaladja). Az ország valamennyi földrajzi egysége képvisel-

¹⁴ MONOK 1996b, 394.

¹⁵ MONOK 1997c, 491–492.

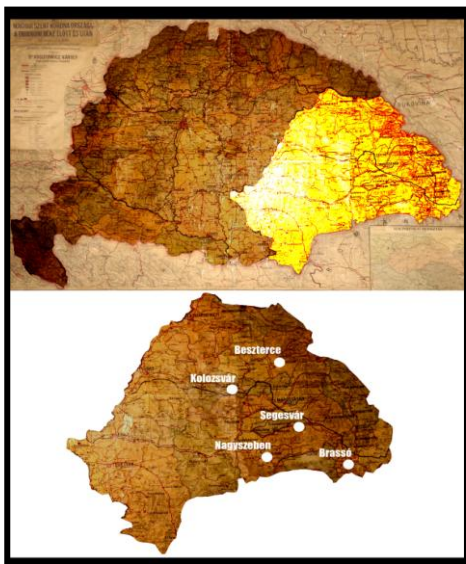
¹⁶ MONOK 1998, 71.

teti magát, ez alól a Török Hódoltság területe nyilvánvalóan kivételt képez, és a Délvidékről sem maradtak fenn könyvjegyzékeink. Vizsgálódásom kiterjed tehát az erdélyi száz lutheránus városokra (Brassó, Nagyszeben, Beszterce, Segesvár), valamint az ilyen értelemben vegyes képet mutató Kolozsvárra; a Felvidéken a vallásilag és etnikailag heterogén Kassára, a német lutheránus Lőcsére; Kőszegre, valamint az osztrák–német Sopronra és Ruzsra. Mivel a felvidéki bányavárosokkal (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya) kapcsolatos feltáró és elemző munka már elkészült, a dolgozat a fenti városokat nem tárgyalja.¹⁷ Fontos kiemelni, hogy a XVIII. század elejéig alig ismerünk olyan könyvhagyatékot, amely nem német polgárhoz köthető, ezek is főleg lutheránus szellemű állományt takarnak, az egyetemet nem végzettek esetében is lutheránus egyhangúságot tükröz a könyvanyag. Az 5–30 kötetes gyűjtemények nagy részét a napi vallásgyakorlattal kapcsolatos munkák, illetve az iskolai tankönyvek alkotják. Ahogyan a következő fejezetekből is ki fog derülni: ezen a téren jelentős különbségek adódhatnak a városok között, jellegzetes karaktert adva az ottani olvasmányanyagnak. Ide kívánczik az a tény is, hogy a németek lakta területek jegyzékei alaposabbak, mint amelyek a magyar polgárokhoz köthetők. Ez visszavezethető a területek adminisztrációs kultúrájára és a hagyatéki összeíráskor alkalmazott gyakorlat lokálisan változó voltára egyaránt.¹⁸

¹⁷ Lásd: ČičAI, 1993.

¹⁸ MONOK 1997b, 21.

1.2.1. Az erdélyi szász területek olvasmányműveltsége



Az erdélyi szász polgárság olvasmányanyaga a közelmúltig a tudományterület elhanyagolt témái közé tartozott a Kelet-Közép-Európát érintő kutatást tekintve. A feltárás az elmúlt években kezdődött meg – a román fél érdeklődésének hiányában – főként magyar kutatók részvételével, akiknek munkájuk során szembe kellett nézniük azokkal a nehézségekkel, amelyeket a mai Románia területén összegyűjtött anyaghoz való nehézkes hozzáférés jelentett.¹⁹ Az erdélyi hagyatéki összeírásokon alapuló könyv- és olvasmánytörténeti vizsgálatok terén szakirodalmi bőségről nem beszélhetünk. Összegző és átfogó monográfia nem áll rendelkez-

zésünkre,²⁰ pedig a teljes Kárpát-medencei forrásanyag mintegy ötödét adják ezek a források. Így amikor az erdélyi szász polgárok könyvjegyzékeiről szeretnék áttekintést nyújtani, azt Verók Attila publikációi alapján kell megtennem.²¹ (Természetesen az általa idézett szerzőkre is a lábjegyzetben hivatkozom.)

Érdemes felidézni azt a korábban ismertetett megállapítást, hogy a német ajkú polgárság lakta településeken az összeírások alaposabbak, részletezőbbek; a könyvekről is többet tudhatunk meg belőlük, mint azokból, amelyek a magyar részekre készültek. Az erdélyi szászok jellegzetes inventálási gyakorlatukat külön megnevezéssel illették: ez volt az úgynevezett *Theilungsherr* (az osztozkodási bíra intézménye). Az így keletkezett irattípus pedig a *Theilungsprotokoll* (vagyis az osztozkodási jegyzőkönyv).²²

A szász hagyatéki inventáriumokban az adósságok, az ingó és ingatlan vagyon felsorolását megelőzi az elhunyt nevét, az öröklés körülményeit, az örökösök nevét és azok elhunythoz való viszonyát tartalmazó fejléc. Az inventárium

¹⁹ VERÓK 2005, 341.

²⁰ VERÓK 1999, 217.

²¹ Lásd: *Felhasznált források jegyzéke*.

²² KOVÁCS KISS György: *A kolozsvári osztóbírák intézménye*. In: Rendtartás és kultúra. Századok, mindennapok, változások Erdélyben. Marosvásárhely, 2001, 25–39 (idézi: VERÓK 2006, 29.)

tartalmaz egy második felsorolást is, amelyet már örökösök szerinti bontásban készítenek el.²³ Álljon itt egy példa erre a típusra:

311.
4. November 1661
Verlassenschaft des Tobias Theill

[Die Erbschaft wurde in 10 Teile aufgeteilt.]

Mehr Die Biblia Lutehri in folio	fl. 6 // --
Mehr Das Lutheri Novi Testament	fl. -- // 25
Mehr Ein buch in 4 ^{to} Hiemelstras	fl. -- // 25
Mehr Ein Gesang Buch Beniamins (Schmolcken)	fl. -- // 20

W. H. H. Johannes Vonkertz wird contentiertt

Mehr mitt des Lutheri testamen	fl. -- // 25
Mehr mitt des Beniamin (Schmolcken) gesangbuch	fl. -- // 20

Paulus wird contentiertt

Mehr mitt der Biblia Lutheri	fl. 6 // --
Mehr mitt dem Buch in 4 ^{to} Hiemelstras	fl. -- // 25

Heutiger Standort: NA Hermannstadt Nr. 32, pag. 70, 71, 74, 75.
Der Besitzer war Tobias Theill (?–1661), Bürger in Hermannstadt.

1. ábra: Az erdélyi szászok inventálási gyakorlata

Egy másik jellegzetesség, hogy a jegyzőkönyvből két példány készült. Az ún. „*Maculatoria*” példány a helyszínen készült, míg ennek az otthon gondosabban újraírt, tisztázati példánya a „*Purum*”.²⁴

A Kárpát-medencére jellemző három jegyzéktípus ugyanakkor nem alkot homogén csoportokat, az inventálási gyakorlatban előfordulnak kivételek, és változhat aszerint is, hogy az adott település aktuálisan milyen etnikai összetételű volt, vagy az elhunyt milyen társadalmi rétegbe tartozott (a polgárok könyvtulajdona értéként tűnt fel, így azt részletezik; a nemesek és arisztokraták könyvállományáról azonban csak felületesen értesülhetünk). Így a korábban már több

²³ VERÓK 2006, 28.

²⁴ MONOK 1993, 29.

alkalommal említett szegedi kutatás eredményeire is támaszkodva választhatóak az erdélyi szász polgárság olvasmányait érintő főbb tendenciák.²⁵

Korábban említést tettem arról, hogy amíg a XVI. században laicizálódás, addig a XVII. század második felében reteologizálódás figyelhető meg a Kárpát-medencei polgárság olvasmányanyagának tekintetében. Mindez az erdélyi százszokra is igaz. Míg könyvespolcaikon antik szerzők (Arisztotelész, Cicero, Vergilius, Terentius, Quintilianus, Josephus Flavius, etc.) műveit találjuk, addig Erdély magyarok lakta területein inkább az aktuális olvasmányok jellemzőek, így Rabelais és a Faust-történet különböző feldolgozásai. A szász magánkönyvtárakban feltűnő hiány tapasztalható a földrajzi irodalom területén, holott a peregrináció és a kereskedelem fejlődése miatt jelenléte indokolt lenne; ez a jelenség az akkori Magyarország más egységeiben nem tapasztalható. A felmerült kérdésekre a válasz még várat magára – reményeim szerint nem sokáig. Verók Attila további megállapításait a jobb áttekinthetőség érdekében pontokba szedve foglalom össze:

1. a könyvjegyzékekben előforduló könyvanyag legtöbb esetben két tematikus csoportra osztható, azaz klasszikus auktorok munkái és teológiai művek.²⁶
2. Míg a XVI–XVII. század fordulóján a könyvek alapján rekonstruálható vallási és eszméáramlatok heterogén képet mutatnak (filippizmus,²⁷ kálvinizmus,²⁸ evangelizmus,²⁹ irenizmus³⁰ és pietizmus³¹ képviselői),³² addig a XVII. század első harmadától a lutheránus ortodoxia lesz a meghatározó elem.

²⁵ VERÓK 2006, 29–30.

²⁶ VERÓK 2004a, 227.

²⁷ Az irányzat Philipp Melanchthon és híveinek nevéhez kötődik, akik az ortodox lutheri elvekkel szemben nyitottak a többi európai reformirányzat, így a svájci reformátorok (főként Jean Calvin) felé is.

²⁸ A reformáció francia-svájci ága, amely főként Jean Calvin munkásságának köszönhetően szerveződött a 16. században.

²⁹ A kifejezés alapja, hogy a reformátusok a 16. században egyházukat az evangélium értelmében reformáltak tekintették. Míg Németországban az evangélikus jelző az összes hasonló alapon szerveződő egyházat összefogta, Magyarországon főként a lutheránus vagy ágostai hitvallású egyházakat értjük alatta.

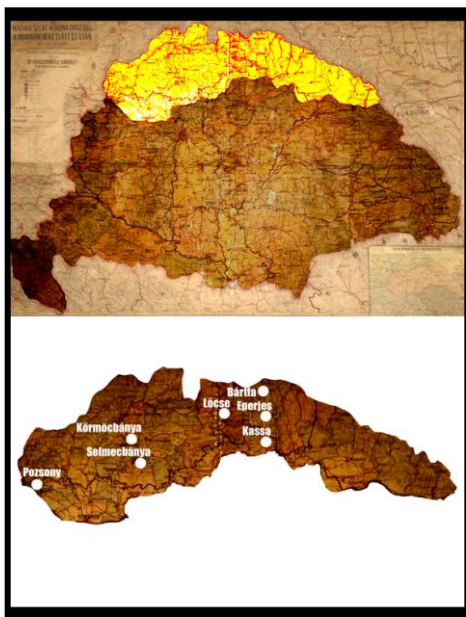
³⁰ Az irányzat elsősorban a XVII. század első felében jellemző; a különböző felekezetek azonoságait kutatja abból a célból, hogy összeképítse a különböző felekezeteket.

³¹ A pietizmus elnevezés a latin *pietas* (jámor) szóból származik. A reformáció 17. századi, Halléhoz köthető irányzata, melynek fókuszában a bűn és a megbocsátás áll.

³² A helyi szerzőket Johann Bullinger, Théodore de Bèze, Petrus Matyr, Hieronymus Zanchius, Jean Calvin etc.; az evangélikusokat többek közt Johann Spangenberg, Johann Brenz, Georg Major, Johann Bugenhagen, Simon Pauli képviseli az erdélyi százszok könyvjegyzékeiben.

3. A XVII. század közepe táján a szász területek olvasói „visszasüllyednek” a XVI. századba, azaz a XVI. század elején alkotó humanistákat, Melanchthon nem teológiai műveit, a teológiai művek közül a XVI. század második felének vitairódalmát forgatják.³³
4. A beszercei könyvek esetében rendkívüli az anyanyelvi irodalom szinte kizárólagossága, amire egyelőre nem született kielégítő magyarázat.
5. A XVIII. század elején megjelenik a friss szakirodalom az orvosok, jogászok stb. polcain, tehát fejlődésnek indulnak azok a speciális könyvtárak, amelyek kialakulását a korábban említett lutheránus ortodoxia gátolta.
6. Az erdélyi szász polgárok olvasmányai alapján a XVI–XVII. században ízlésükre oly’ jellemző pietista és irenikus irodalom túlsúlya magyarázható egyrészt a humanista hagyományok újjáéledésével, másrészt az *unio christiana* eszméjével, amely az európai nemzetek közötti megbékélést és összefogást hirdette a töröknek a keresztény Nyugatról való kiűzése érdekében.³⁴

1.2.2. Felvidéki olvasmányok



Korábban megállapítottuk, hogy míg a felvidéki Lőcse, Besztercebánya és Selmecbánya vallásilag és etnikailag viszonylag homogénnek (lutheránusnak és németajkúnak) mondható, addig Kassa mindkét tekintetben vegyes képet mutat. Mindez megjelenik a hagyatéki inventáriumokban is.

A felvidéki városokban általában a szász területeken tapasztaltakhoz hasonlóan készítették az elhunyt javainak számbavételét, de ennek a gyakorlatnak nem volt külön néven nevezett, intézményesült formája.³⁵ Kassa esetében a XVII. századra pedig jellemző, hogy szinte évente váltakozik a magyar és a német ügyviteli gyakorlat.³⁶

³³ Ez a jelenség a lutheránus ortodoxia szigorával szembeni ellenállással, illetve a 17. század második felében kiszélesedő antikvár könyvpiac szerepével magyarázható.

³⁴ VERÓK 2004b, XIX–XXIII.

³⁵ VERÓK 2006, 28.

³⁶ MADAS–MONOK ²2003, 108.

Attól az általános képtől, amit a világiasodás és reteologizálódás, a keresztény összefogás gondolatát támogató eszmeáramlatok terjedése, a latin nyelv dominanciája és a túlnyomó részt német lakosság anyanyelvi irodalom iránti növekvő igénye vetít elénk, nem térhet el markánsan a felvidékiek XVI–XVII. századi olvasmányanyaga sem. Öröndetes, hogy a városi polgárság különböző képviselőitől (az egyes mesterségek üzői, tanácsi alkalmazottak stb.) ránk maradt jegyzékek alapján az ő olvasmányaikról, ízlésükről is pontosabb képet kaphatunk. Úgy tűnik, a felvidéki olvasóközönség a XVII. században naprakészen követte az európai vallási ízlést, így a teológiai irodalmat (vegyük észre: ez éppen fordított jelenség, mint ami az erdélyi szászoknál tapasztalható volt).³⁷

Összefoglalva a felvidéki magánkönyvtárakat érintő tendenciákat és az eddigi eredményeket, azt mondhatjuk:

1. a napi vallásgyakorlattal foglalkozó, illetve iskolai könyvek mellett találunk utalást a peregrinációban való részvétel előkészítésére is (így például Kaspar Kramer harmincados hagyatékában³⁸ héber tanulmányaira utaló két nyelvkönyv is található).
2. Feltűnnek a jogi könyvek és a házi orvoslással foglalkozó munkák (így a besztercebányai Matthias Moesslehnert³⁹ hagyatékában).
3. A XVII. század 50-es, 60-as éveitől látszik: Besztercebánya és Selmecebánya gazdagabb, főként bányabérlő polgárai nagyobb gyűjteményt tudtak összeállítani, mint a szegényebb kassai, eperjesi vagy lőcsei polgárok.
4. Selmecebányán és Kassán a fenti időszakban feltűnik a szórakoztató és ismeretterjesztő irodalom; a selmecebányai Burckhardt⁴⁰ család hagyatékában olasz kifejezésgyűjtemény és gazdag kézikönyvanyag is található; az eperjesi Tobias Mörsznek⁴¹ számos angol („schottisch”) könyve volt.
5. A XVII. század második felében megjelenik a tipikus gyógyszerész-könyvtár (Andreas Gorsky, 1683).⁴²
6. A XVII. század utolsó harmadának erőszakos, állami szintre emelt katolikus restaurációjára reagálva a lakosság nem minden esetben választja a katolicizmus felé való tájékozódást: a lutheránus hitben elmerülve keresnek vigasztalást (erre utal a pietizmust képviselő szerzők nagyobb száma a jegyzékekben, illetve az „Andachten”, „Sterbkunst” és „Seelenschatz” előfordulásának gyakorisága).

³⁷ MONOK 2008b, 3.

³⁸ *Adattár* 13/2, 228–230.

³⁹ *Adattár* 13/3, 5–55.

⁴⁰ *Adattár* 13/3, 6–61.

⁴¹ *Adattár* 11, 23–233.

⁴² *Adattár* 13/2, 24–253.

7. A szépeességi, illetve a lőcsei könyvtárak nyelvi összetételével kapcsolatban elmondható, hogy a latin és német nyelv mellett szinte alig fordul elő más. A XVII. század második harmadára a német nyelvű könyvek túlsúlya jellemző, a század végén egy latinizálódási folyamat jelentkezik. Angol, olasz és francia könyvek ritkán, magyarok is csak sporadikusan fordulnak elő; alacsony a szláv nyelvű munkák száma is.
8. A vizsgált téma szempontjából nem feltétlenül reprezentatívak, de a terület olvasmányainak jó keresztmetszetét adják a könyvkötők-könyvkereskedők hagyatékainak összeírásai (így például a lőcsei Georg Steinhübel hagyatéka).⁴³
9. A XVIII. században elindul a könyvanyag szakosodása, és megtalálható a legfrissebb szakirodalom is (főleg a nagyobb magánkönyvtárakra igaz, így például Samuel Güntherére).⁴⁴ A szórakoztató olvasmányok ritkán tűnnek fel a jegyzékekben, ugyanakkor a lovagregényeket gyakorlatilag „szétolvasták”.⁴⁵

1.2.3. A nyugat-magyarországi helyzet



A szakirodalomban gyakran feltűnő latin mondás, miszerint *inter arma silent Musae*,⁴⁶ utal arra a képre, amelyet a XVI–XVIII. századi magyar művelődéstörténetről a szűk szakma, illetve a szélesebb körű magyar tudományosság kialakított. Marcus Tullius Cicero ókori bölcsessége néha kétségtelenül igaznak bizonyul, ugyanakkor olyan béklyót jelenthet egy-egy kutatásterületen, amelytől csak a felújított vizsgálat hosszú és lassú folyamata szabadíthatja meg, de mindez – ideális esetben – szemléletváltáshoz is elvezethet.

A vizsgált időszak tekintetében a fenti okfejtést különösen helytállónak kell tekintenünk. Éppen ebben a szel-

⁴³ Adattár 13/2, 287-293.

⁴⁴ Adattár 13/2, 301-313.

⁴⁵ MONOK 2008b, 4-7.

⁴⁶ Jelentése: „fegyverek között [háborúban] hallgatnak a Múzsák.” A szentencia tehát a háborús időszakokban hanyatló kultúrára és tudományosságra utal.

lemben mondtak le arról, hogy a 70-es, 80-as években feltárt gazdag forrásanyagot kritikailag is feldolgozzák, így az újra kiadott *Magyar Könyvtártörténet* sem tükrözte a szükséges szemléletváltást a Mátyás halála utáni két évszázadról, holott ennek szükségességére egyre több eredmény hívta fel a figyelmet. A királyi könyvtára, a Bibliotheca Corviniana a kortársak és az utódok szemében is nagy tiszteletet vívott ki – nem érdemtelenül. Az utóbbi 15–20 év kutatásai alapján állítható: a Bibliotheca Corviniana, ezzel együtt Mátyás korának kultúrája (beleértve az építészetet, a képzőművészetet, az írott kultúrát és annak élvezetét egyaránt) nem volt előzmény nélküli, és nem is tűnt el azon a módon, amelyet a kor történelme sugallna számunkra. A magyarországi humanizmus semmiképpen sem a XV. század második felében erősödött meg, tekintünk csak I. Lajos (Pécs, 1367) vagy Zsigmond (Óbuda, 1395 és 1410) egyetemalapításaira. A Mátyás utáni két évszázad története kielégítően feldolgozott, az Erdélyi Fejedelemségről összefoglaló monográfia is rendelkezésre áll.⁴⁷ Az európai eszmeáramlatok magyarországi recepciójának történetébe két jellemző forrástípus⁴⁸ segítségével nyerhetünk bepillantást, mégpedig:

- A. a már nem létező könyvek kézirásos jegyzékei, különös tekintettel a possessor-bejegyzésekre és az általuk rekonstruálható magángyűjteményekre;
- B. a kézirásos és archív forrásanyagok, illetve a dokumentumok regiszterei a könyvek és olvasmányok vonatkozásában.⁴⁹

A későbbi magyar és szlovák kutatógeneráció tagjai (Grüll Tibor, Kokas Károly, Farkas Gábor, Viliam Čičaj) a saját eredményeik alapján kialakított tematikus csoportokat hasonlították össze az európai polgári könyvtárak vizsgálatát érintő analógiák mentén. Nem létezik ugyanis nemzetközileg kialakított és elfogadott tárgyszórendszer. Ezek a besorolások többnyire a korabeli katalógusok csoportosítását követik, de a klasszikus auktorokat önálló csoportba sorolták (igaz, ezek a művek is besorolhatók lennének tényleges tematikus csoportjaikba). Egy 1996-os adat szerint Kőszegről 22, Rusztról 21, Sopronból 135 ilyen típusú forrásból származó könyvjegyzéket ismerünk, mára azonban legalább a fenti számok kétszeresével számolhatunk. Ezek a jegyzékek a területre jellemző adminisztrációs gyakorlatnak megfelelően a három közül a legrövidebb mintát követik: az egyes vagyontárgyak felsorolásakor közvetlenül a tárgy megevezése

⁴⁷ MONOK 1996a, 174.

⁴⁸ Részletes forrástipológiáról lásd a jelen dolgozat *A könyvtörténet kutatási területei, történeti és olvasó- és olvasmánykutatás* című fejezetét vagy MONOK 1993.

⁴⁹ MONOK 1996a, 177.

mellé odairják az új tulajdonos nevét a margóra, vagy eleve örökösök szerinti bontásban állítják össze a jegyzéket,⁵⁰ így:

1686
Verlassenschaft des Adam Pauer

Bücher

Eusebii Pamphili Cronica teutsch in fol.
Aurea Praxis Dr. Roberti Marantae in fol.
Ehespiegl in fol.
Historische Beschreibung der Haubstatt Wien in fol.
(5) Allerley Christliche Predigen in 4^{to}
Historien der Heilligen in 4^{to}
Christl(iche) Kürchenagenda in fol.
(Randvermerk:) 1 fl 4 ß
14 andere unterschiedliche Bücher.

2. ábra: Nyugat-magyarországi inventálási gyakorlat

A magyarországi városok olvasmányanyaga a hagyatéki inventáriumokban is fellelt könyvek két tipikus csoportja alapján differenciálható, illetve tipizálható: nyugaton szinte mindenkinek más-más énekes és imádságos könyve volt, mint Erdélyben.⁵¹ A nyugat-magyarországi könyvjegyzékek elegendő támpontot jelentenek a három város összehasonlításához:

1. Sopronban és Rusztban az olvasói ízlés közel áll egymáshoz, de utóbbi gazdasági lehetőségei lényegesen szerényebbek voltak. Ruszt és Kőszeg lakosainak ízlése azonban markánsan különbözik egymástól.
2. Kőszegen a könyvtárlajdonosok között gyakran találkozhatunk ismeretlennel, nevüket legtöbb esetben még az egyház- vagy helytörténeti irodalom sem említi. Sokszor csak annyi tudható meg róluk, amennyit a könyvjegyzékeket tartalmazó összeírás elárul.⁵²
3. A hadtudományok mindhárom városban alulreprezentáltak, de ez a polgári és nemesi könyvtárak közötti különbségekkel magyarázható.
4. A jogtudományi munkák és törvénykönyvek a többi tematikus csoporthoz viszonyítva nagy arányban fordulnak elő, természetesen leginkább olyan

⁵⁰ VERÓK 2006, 28.

⁵¹ MONOK 1994, 30.

⁵² KOKAS 1991, 28.

polgárok könyvespolcain, akik ügyvédként tevékenykedtek, vagy (pl. a városi tanács tagjaként) jogban jártasak voltak. Az ilyen jellegű könyvek tekintetében nincs nagy különbség a városok között: Justinianus és Andreas Berneder munkái mellett a diákok által kedvelt egyetemek professzorainak munkái jelennek meg (a wittenbergi Matthias Wesenbeck, a heidelbergi Julius Pacius de Beriga, a jenai Malthaeus Coler könyvei).

5. A történeti munkák Rusztban csak szórványosan tűnnek fel, ellentétben Sopronnal és Kőszeggel. A városokban általában a protestáns történetírás közkedvelt. Johann Carion és Johannes Sleidanus munkái, valamint az egyes országok történetét feldolgozó könyvek (Sebastian Franck krónikája vagy Carolus Caraffa írása) mindenképpen megemlítendők. Mindhárom városra igaz, hogy az Oszmán Birodalomról szóló mű alig fordul elő, illetve a Magyarországáról szóló történeti könyvek száma a legalacsonyabb.
6. A XVI–XVII. század fordulójára Magyarországon a késői humanizmus időszaka. Az értelmiség könyvtárai ekkor olyan eszmeáramlatokat reprezentálnak, mint a keresztény neosztoicizmus,⁵³ irenizmus és az unio christiana. A neosztoicizmus recepciója a magyar értelmiség körében folyamatos volt, főleg Kőszegen, ahol közben növekedett a magyar lakosság száma: a XIX. század elején újra lefordították Justus Lipsius művét.
7. A szekunder irodalom arra enged következtetni, hogy a lutheránus tanok elsősorban Nyugat-Magyarországon és Sopronban találtak visszhangra, ugyanakkor ezen a területen (s ez főleg Kőszegre igaz) a reformáció történetére jellemző, hogy azt viszonylag lassú intézményesülés kísérte. Így a helvét hitvallás csak 1612-ben vált el a többitől önálló irányzatként.
8. Az ortodox lutheranizmus dominanciája feltűnő Sopronban. Előfordulásuk szerinti gyakoriságuk sorrendjében a következő szerzők jellemzőek: Martin Luther, Philipp Kegelius, Johann Habermann, Conrad Dietericus és meglepetésre Johann Arndt, akit Johann Spangenberg követ. Melancthon nehezen került az első tízbe. Rusztban ugyanez a dominancia szintén karakteres, és arányaiban nagyon közel áll a sopronihoz. Feltűnnek ugyanakkor a korai pietizmus szerzői is: Johann Arndt mellett Kőszegre jellemzőek Johann Gerhard munkái.
9. Az ortodox lutheranizmust mutató Rusztól és Soprontól Kőszeg különbözik: több erős protestáns irányzat, így a szász filippizmus és a heidelbergi irenizmus is jellemző. A 17. századra Kőszeg olvasmányai elvesztik aktualitásukat. A heves teológiai viták miatt a könyvanyag konzervatívvá válik, katolikus művek csak sporadikusan fellelhetők.⁵⁴

⁵³ Az európai humanizmusnak a kereszténységet megérintő kései áramlata, melynek központi kategóriája az állhatatosság volt.

⁵⁴ MONOK 1996a, 177–184.

10. Sopronban egyértelműen kitűnik, hogy szinte szakmától függetlenül földrajzi munkák is kerültek a magánkönyvtárakba. A matematikai, fizikai, kémiai szakmunka még kevés volt, csak a XVIII. század elején van jelen olyan arányban, hogy az már kimutatható.⁵⁵

2. Könyvjegyzékek a statisztikák tükrében

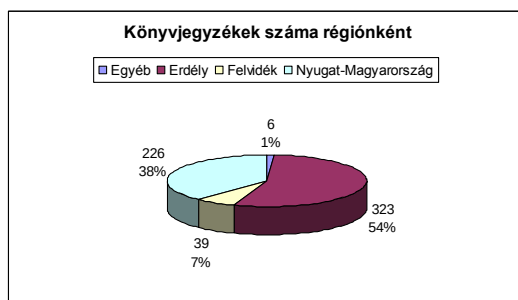
Vázolva tehát azt a történelmi környezetet, amelyben a könyvjegyzékek adatait értelmezni kell, érdemes statisztikai módszerek segítségével is elemezni azokat. Az eredmények nemcsak tendenciákat és esetleges további kutatási irányokat világítanak meg ugyanis, hanem (a tartalmi kritériumok szerinti elemzés mellett) hiteles adatokat szolgáltatnak a Kárpát-medencei régiók és városok, valamint az egyes szakmai csoportok olvasmányműveltségével kapcsolatban.

Az általam végzett kutatás közel 600 könyvjegyzék adatait dolgozza fel. A könyvek tulajdonosai mintegy 80 különböző foglalkozást üznek, hagyatéki leltáraikban több mint 7000 könyvre történik utalás. A számos szakmát átfogó kutatás statisztikai vizsgálatának eredményeképpen létrejött kimutatások és grafikonok kisebb része a szemléletesség követelménye miatt a dolgozat szövegében, nagyobb része a megfelelő mellékletben kapott helyet. A függelékben szereplő táblázatok és ábrák szintén számozottak, a szövegben tehát számuk alapján hivatkozom rájuk.

2.1. Az olvasmányok földrajzi eloszlása

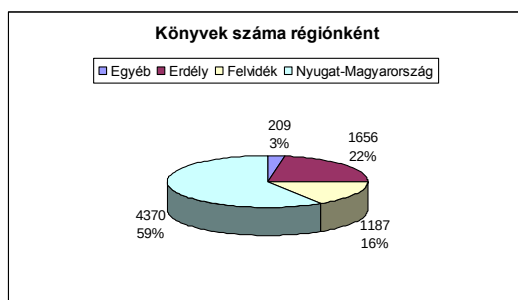
A statisztika földrajzi vetületei rávilágítanak, hogyan alakul a feltárt könyvjegyzékek eloszlása a Kárpát-medence egyes területein. A könyves kultúra állapotáról tájékozódhatunk akkor, amikor számba vesszük a könyvekre tett utalásokat és a könyvek számának egy főre jutó átlagát a vizsgált régiók és városok tekintetében. Ez utóbbi átlag országosan 12,49 (lásd: 15. ábra); hogy ez sok vagy kevés, az egyfelől nézőpont kérdése, másrészt a kérdés felvetése lehet az egyik kiindulópontja a hasonló németországi és itáliai adatokkal való összehasonlításnak, amely ígéretes perspektívát jelent a további kutatási irányok szempontjából.

⁵⁵ MONOK 1994, 37.



3. ábra: A feldolgozott könyvjegyzékek száma régióként

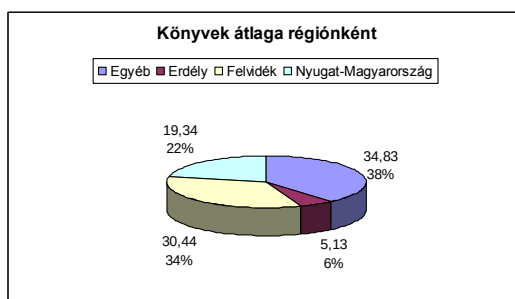
A fenti ábra arról tanúskodik, hogy a legtöbb releváns könyvjegyzék Erdélyben maradt fenn: a jegyzékek javarészt az erdélyi szász polgárság olvasmányanyagát reprezentálják, és a vizsgált források több mint felét teszik ki. A kutatás a következő városokra és körzetekre terjedt ki: Beszterce, Brassó, Kolozsvár, Nagyszeben és Segesvár. Nagyszámú adat áll rendelkezésre Beszterce és Nagyszeben vonatkozásában: előbbi 73 (23%), utóbbi 226 (69%) jegyzékkel szerepel; a másik három település viszonylatában csak szórványos forrás-előfordulásról beszélhetünk (lásd: 34. ábra). Míg Erdélyben 323, addig Nyugat-Magyarországon 226 (38%) foglalkozást űző polgár jegyzéke került feldolgozásra. A régióban mennyiségüknek fogva a soproni források a dominánsak (205 darab, 91%), Ruszt és Kőszeg olvasmányaira vonatkozóan kevés adat áll rendelkezésre a téma fókuszának szempontjából (lásd: 37. ábra). A felvidéki jegyzékek ugyan a vizsgált hagyatéki inventáriumoknak mindössze 7%-át képezik,⁵⁶ mégis jelentősek lesznek a későbbiekben, az egy főre jutó könyvek számának tekintetében. A jegyzékek nagy része két településről származik: Lőcséről 21, illetve Kassáról 12 (lásd: 40. ábra).



4. ábra: A könyvek száma régióként

⁵⁶ Verók Attila tájékoztatása alapján a 2009-ben kezdődő eperjesi levéltári kutatás kapcsán még előkerülhet jelentősebb számú könyvjegyzék.

Más megvilágításba helyezi azonban a polgárság olvasmányműveltségét az a megközelítés, hogy a vonatkozó jegyzékekben hány könyvre történik utalás. Ebben az értelemben a nyugat-magyarországi régió kiemelhető: a könyvek száma a vizsgált jegyzékek alapján 4370 (59%), köszönhetően elsősorban a soproni forrásokban feltűnő könyveknek (*lásd: 38. ábra*). A fenti grafikon előrevetíti, hogy bár Erdélyben nagyszámú hagyatéki inventárium került elő, ezek általában kisszámú könyvtárra utalnak, vagy töredékesek. Beszterce esetében ez 651 (39%), Nagyszebenben 889 (54%); a három fennmaradó város közül érdemes megemlíteni Segesvárt 96 könyvvel, ami 6%-ot jelent (*lásd: 35. ábra*). Egy másik érdekes jelenség, hogy a kevés számú felvidéki forrásanyag ebben az összevetésben nem marad el markánsan az erdélyitől; mindez egy, a polgári magán-könyvtárak szempontjából művelt Felvidék képét vetíti elének.



5. ábra: A könyvek átlaga régióként

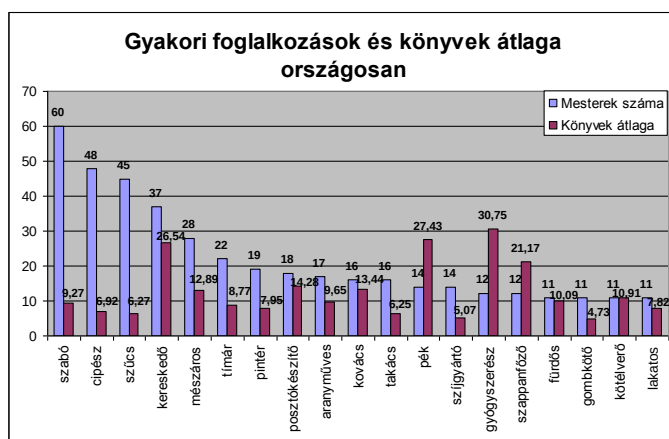
A felvetést megerősíti az egy főre jutó könyvek átlagának vizsgálata. Ha az „egyéb” kategóriától elvonatkoztatunk, a Felvidék produkálja a legmagasabb átlagot 30 fölötti átlagos könyvszámmal. A lőcsei polgárok könyvtárai ugyanakkor jelentősen nagyobbak (32,05), mint a kassai könyvtárak 19-es átlagukkal (*lásd: 42. ábra*). Nyugat-Magyarország esetében a soproni és kőszegi adatok alapján hasonló érték állapítható meg, de figyelembe kell venni, hogy Kőszegen kevés a kutatás szempontjából releváns jegyzék. Ruszt viszont Sopronnal összevetve gyenge eredményt produkál (Ruszt 8,83-as átlaga áll szemben Sopron 20,18-as eredményével), és az országos átlag alatt teljesít (*lásd: 39. ábra*). Ez a jelenség természetesen visszavezethető arra a korábbi megállapításra, hogy bár olvasmányanyaguk tartalmilag hasonló, gazdasági lehetőségeik nem azonosak.⁵⁷ Így megállapítható, hogy a pénzügyi lehetőségek nagy súllyal esnek latba a polgári gyűjtemények kialakításakor. Erdélyben a kisszámú könyvtárakra tett korábbi utalás egyértelmű megerősítést nyer. Az 5,13% kirívóan kevés a vizsgált területek vonatkozásában, a két nagyszámú forrást adó település azonban itt

⁵⁷ Lásd a jelen dolgozatnak *A nyugat-magyarországi helyzet* című fejezetét.

jelentős különbséget mutat: Nagyszeben esetében ez a szám mindössze 3,92; Beszterce azonban 8,92-vel jobban teljesít – igaz, így is az országos átlag alatt (lásd: 36. ábra).

2.2. Az olvasmányok eloszlása az egyes foglalkozások tekintetében

A kutatás alapját jelentő könyvjegyzékek tulajdonosai összesen 84 különböző foglalkozást üznek. Természetesen ezek között előfordulnak gyakori foglalkozások (így a szabó, cipész, szűcs stb.), ugyanakkor a foglalkozások egy része kevés vagy csak egy előfordulással szerepel. A foglalkozások teljes listája és a hozzájuk kapcsolható kimutatások rendelkezésre állnak (lásd: 10. ábra), de ebben az esetben a gyakori foglalkozások kiemelése tűnik ígéretesebbnek, hiszen azok statisztikailag jobban értelmezhetők.

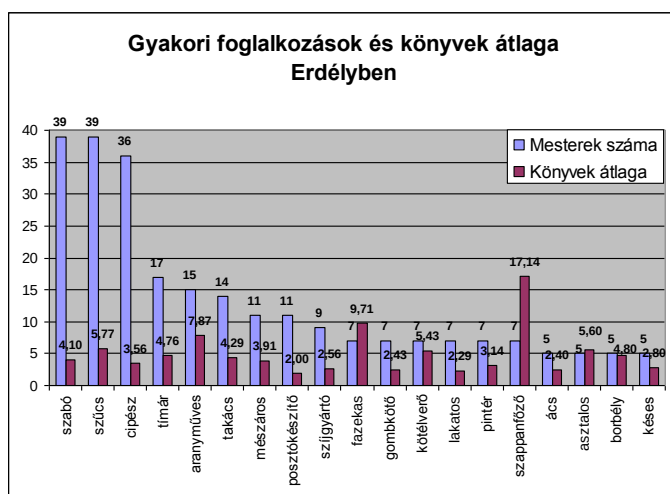


6. ábra: A vizsgált gyakori foglalkozások és a könyvek átlaga szakmai csoportonként, országosan

A kiemelés után a mesterek számának és könyveik átlagának országos összevetésében sokat tudhatunk meg a foglalkozást űző polgárok könyves műveltségéről és könyvtáiraik nagyságáról. A fenti ábrába foglalt adatok alapján a következő megállapítások tehetők az országos viszonyokról:

1. A három legnagyobb számban előforduló mesterség képviselői (átlagosan) kevés könyvvel rendelkeznek: a szabók 9,27-tel, a cipészek 6,92-vel, a szűcsök 6,27-tel. Az országos átlagot egyik szakmai csoport sem éri el, gyakran csak egy-két teológiai művel vagy tankönyvvel találkozhatunk hagyatékukban.

2. A legtöbb könyvet általában a gyógyszerészek magánkönyvtáraiban találjuk, őket a kereskedők követik. Tevékenységi körükből következik egyrészt a könyvek nagy száma, másrészt gyűjteményük sokszínű, heterogén összetétele. Az első polgári, privát szakkönyvtárak kialakítása is részben a korabeli gyógyszerészekhez köthető.⁵⁸
3. A legjobb eredménnyel rendelkezők között találjuk ugyanakkor a Kárpát-medencei pékeket, illetve szappanfőzőket. Hogy az országos összevetésben miért emelkedik ki a kétkezi munkát végzők köréből ez a két mesterség, az további vizsgálódást igényel.
4. A Kárpát-medencére vonatkozó megállapított átlagot a kiemelt, gyakori foglalkozások gyakorlói közül még a mészárosok, posztókészítők és kovácsok érik el.



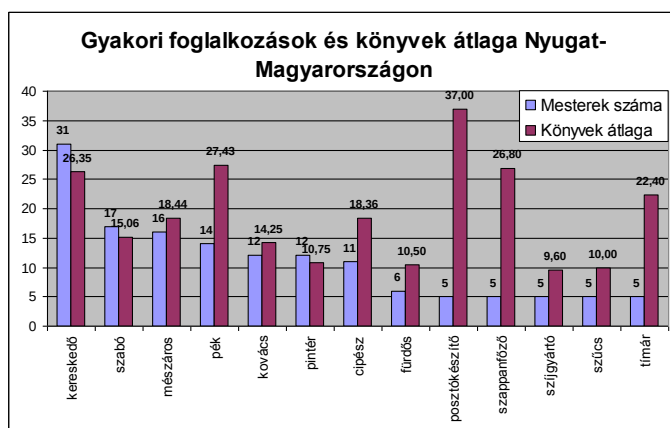
7. ábra: Az Erdélyben vizsgált gyakori foglalkozások és a könyvek átlaga szakmai csoportonként

Mint látni fogjuk, a fenti arányok régióként másképpen alakulhatnak, így más és más foglalkozások kiemelésére van szükség. Erdély esetében is érdemes rámutatni néhány fontos összefüggésre:

1. Az országos átlagot a kiemelt foglalkozások közül csak a szappanfőzők érik el ebben a régióban. Ez egyértelműen mutatja a csupán néhány könyves könyvtárak magas számát Erdélyben.

⁵⁸ Bővebben lásd a jelen dolgozat *Szakkönyvhasználat a XVII. századi Kárpát-medencében* című fejezetét.

2. Míg országos összevetésben a posztókészítők és mészárosok elérik az Kárpát-medencei átlagot, addig Erdélyben könyveik száma attól messze elmarad.
3. A szabók, szűcsök és cipészek eredményei is rosszabbak ebben a régióban, mint az országos kimutatásban. Megfigyelhető ugyanakkor rendkívül magas számuk a hagyatéki összeírásokban (Erdélyben a negyedik leggyakoribb foglalkozás, a tímár nagyjából fele annyiszor tűnik föl, mint a harmadik leggyakoribb cipész).

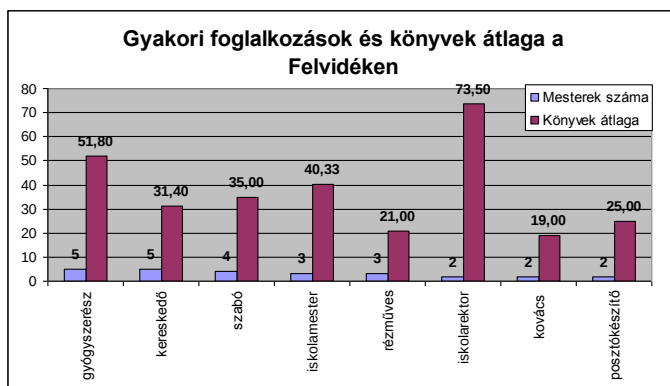


8. ábra: A Nyugat-Magyarországon vizsgált gyakori foglalkozások és a könyvek átlaga szakmai csoportonként

A gyakori foglalkozások nyugat-magyarországi szerkezete markánsan eltér az erdélyitől, amelynek gyökereit a régió viszonyainak korábbi ismertetésében már tárgyaltuk. Megállapíthatjuk:

1. A tény, hogy a leggyakoribb foglalkozásnak a kereskedő bizonyult, a tevékenységi körök területspecifikus szerkezetére enged következtetni Nyugat-Magyarország viszonylatában.
2. A pékek és szappanfőzők országos eredményei nagyban függenek a nyugat-magyarországi mesterek könyvvállományától.
3. A régióban nem csak a fenti két szakma képviselői mutatnak kiemelkedő könyvszámot: a mészárosok, kovácsok, posztókészítők, szappanfőzők és tímárok könyvei átlagosan meghaladják a 12,49-et. Igaz ez a szabókra és cipészekre is, akik a korábbiakban tapasztaltakhoz képest lényegesen magasabb könyvszámmal rendelkeznek. Ennek a különös kettősségnek a további kutatása feltétlenül szükséges és indokolt.

4. Míg a pintérek, szijgyártók és szücsök jobban teljesítenek, mint az országos összevetésben, a fürdősök hasonló eredményt mutatnak fel Nyugat-Magyarországon is.



9. ábra: A Felvidéken vizsgált gyakori foglalkozások és a könyvek átlaga szakmai csoportonként

A felvidéki adatokkal kapcsolatban korábban azt állapítottuk meg, hogy kevés a forrás, ugyanakkor ezek alapján egy olvasmányait tekintve művelt Felvidék képe körvonalazódik. A fenti ábra alapján állíthatjuk:

1. A jegyzékek számának viszonylatában gyakran jelennek meg az értelmiségi pályát választók a tulajdonosok között.
2. A legtöbb gyógyszerésszel a Felvidéken találkozhatunk; ennek a szakmai csoportnak a képviselői több mint 50 könyvvel rendelkeznek átlagosan.
3. Minden kiemelt mesterség átlagos könyvszáma meghaladja az országos átlagot. A felvidéki mesterek gazdag könyvállományának további kutatása szükséges.

3. A Kárpát-medence városainak olvasmányai a XVII. században

A számszerű adatokon alapuló elemzés mellett vizsgálni kell a foglalkozást űző polgárok olvasmányainak tartalmi összetételét. Minderre a hagyatéki inventáriumok könyvekre tett utalásainak értelmezése, és a könyvek azonosításának folyamata kínál lehetőséget.⁵⁹ Tekintettel a könyvek nagy számára és a kutatás átfogó jellegére a régiók, városok és szakmai csoportok tekintetében, a dolgozat

⁵⁹ Az azonosításhoz felhasznált adatbázisokról lásd a jelen dolgozat *A kutatás szakaszai és módszerei* című fejezetét.

keretein belül a vizsgált régiókból három város olvasmányanyagának összetételét mutatom be, így Erdélyből Nagyszeben, Nyugat-Magyarországról Sopron és a Felvidékről Kassa város mestereinek könyvállományát. A könyvek azonosítása időigényes és lassú folyamat, így a kutatás eddigi kapcsolódó eredményeinek, tehát a XVII. századi városi olvasmányok azonosításának tükrében kerül sor a Kárpát-medencei könyves kultúra elemzésére a fenti aspektusból. A vizsgálat a klasszikus felosztást veszi alapul, amely teológiai művekre és antik auktorokra osztja fel a polgárság olvasmányanyagát; kiegészülve a magyar szerzők kutatásával a feltüntetett időszakban.

3.1. A nagyszebeni mesterek olvasmányai a XVII. században

Amikor Nagyszeben XVII. századi könyves műveltségéről kísérünk meg képet kialakítani, témánk szempontjából érdemes felidézni, hogy a várost ekkor javarészt a német ajkú szászok lakják. Megállapítottuk azt is, hogy a legtöbb releváns jegyzék ebből a városból került elő, amelyek azonban legtöbb esetben csak néhány könyves könyvtárról árulkodnak. Érintettük, hogy mely vallási irányzatok, eszmerendszerek jelentek meg a XVI–XVII. századi Erdélyben, hatásuk hogyan érvényesült a szerzők és művek recepciójának szempontjából, és milyen adminisztratív sajátosságok jellemzik a területet a címben jelölt időszakban.⁶⁰ A város olvasmányanyagát mindezek figyelembevételével kell megvizsgálunk.

Ha az alapján tekintünk a hangsúlyos teológiai szerzőkre, hogy hányszor fordul elő nevük szerzőségi adatként, körvonalazódni látszik egyfajta sorrendiség, amely megvilágítja az egyes vallási eszmék recepcióját Nagyszebenben. Ilyen értelemben megállapítható, hogy a leggyakrabban előforduló szerző Martin Luther; igaz, mivel a Kárpát-medencei polgárság olvasmányanyaga ebben az időszakban egyértelműen protestáns szemléletű, ez szinte törvényszerű is. Második helyen a XVI. század egy másik nagy reformátorának, Luther munkatársának, Philipp Melanchthonnak műveit találjuk. A XVII. században az evangélikus eszmeáramlat térnyerését támasztják alá a mesterek jegyzékeiben gyakran feltűnő Johann Spangenberg, illetve Paul Eber teológiai munkái. A tekintélyes német reformátor és protestáns teológus, Johannes Brenz könyveinek jelenléte is általánosnak tekinthető Nagyszebenben.

Klasszikus auktorok tekintetében összesen 11 szerző nevét említik a vizsgált jegyzékek, melyekben a római szerzők gyakoribbak a görögöknél, így: Cicero, Marcus Terentius Varro, Ovidius, Gaius Plinius, Iosephus Flavius, Horatius, Cato, Seneca; illetve Euripides, Aristoteles, Isocrates.

⁶⁰ Bővebben lásd a jelen dolgozatnak *Az erdélyi szász területek olvasmányműveltsége* című fejezetét.

A magyar szerzők előfordulása minden városban sporadikusnak mondható, igaz, különbségek azért megfigyelhetők. Nagyszebenben mindössze két magyar szerző jelenléte állapítható meg egyértelműen: Molnár Gergelyé és Senczi Molnár Alberté.

3.2. A XVII. századi Sopron mestereinek olvasmányai

Sopron esetében a statisztikai adatok alapján számos könyvre történik utalás, azonban azok leírásai kevésbé részletesek, mint Erdély esetében. Az osztrák–német város olvasói ízlése hasonló Rusztéhoz, ám gazdasági okokból a polgári magánkönyvtárak száma és könyvállománya is nagyobb. A relatív forrásbőség hiteles képet szolgáltat az egyes szerzők előfordulásának arányairól. Ilyen értelemben a jellemző teológiai szerzőkről pontos kép kialakítására nyílik lehetőség; ugyanez nem igaz viszont az klasszikus és magyar szerzők esetében.

Ami a teológiai művek vizsgálatakor egyértelműen kitűnik, az a lutheránus szemlélet túlsúlya a XVII. századi Sopron olvasmányaiban. Martin Luther szerzői teljesítményének minden más szerző csak töredékét produkálja. A „*mestert*” a Nagyszebennel kapcsolatban már említett Johann Spangenberg és Philipp Melanchthon követi a leggyakoribb szerzők között, és a már említett Johannes Brenz művei is nagy számban képviseltetik magukat. Számos szerző jelenléte is általánosnak mondható a városban, így az evangélikus-lutheránus Martin Molleré, a német teológus és történész Cyriacus Spangenbergé (ő Johann Spangenberg fia), Simon Pauli és Jakob Heilbrunner lutheránus teológusé, valamint Veit Dietrich íróé és reformátoré. Feltétlenül meg kell említeni Johann Arndt német protestáns teológust, az evangélikus áramlatot képviselő Nikolaus Selneckert, a soproni gyülekezetet a XVI. században megreformáló protestáns lelkészt, Simon Gerengelt; valamint a német lutheránus reformátort, Johannes Mathesiust. Megállapítható tehát, hogy csakúgy, mint Nagyszeben esetében a lutheránus mellett az evangélikus tanok terjedéséről árulkodnak a soproni mesterek magánkönyvtárai – ami a teológiai műveket illeti.

Nem vázolható azonban részletes vagy árnyalt kép az antik auktorok esetében. Mindenképpen érdekes jelenség, hogy a jelentős számú feldolgozott soproni forrásanyagban mindössze három szerzőre történik utalás: Cassiodorusra, Sallustiusra, illetve Gaius Pliniusra. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a XVII. századi Sopron foglalkozást űző polgársága érdektelenséget tanúsított volna a klasszikus auktorok iránt, hiszen nem ritkán nagyon keveset tudunk meg egy-egy tulajdonos könyveiről, gyakoriak a „*20 kis könyv*” vagy „*egy ládában 70 könyv*” jellegű utalások. A jelenség mindenesetre további kutatást tesz szükségessé.

A magyar szerzők esetében sem jobb a helyzet, egyetlen utalásként Istvánfi Pál neve említhető meg a város XVI–XVII. századi jegyzékeinek feldolgozása után.

3.3. Kassa mestereinek olvasmányanyaga a XVII. században

A kérdés, hogy vajon az a kép, amit a számszerű adatok értékelése után a – könyves kultúráját tekintve – művelt Felvidékről vizionáltunk, megerősítést nyer-e például Kassa olvasmányainak vizsgálatakor, mindenképpen választ igényel. Különösen, ha felidézzük: Kassa mind etnikailag, mind vallásilag heterogénnek bizonyul a kitüntetett időszakban. Hogy ez a sokféleség hogyan jelenik meg a város olvasmányaiban, olyan értékes információkkal gazdagíthatja a kutatást, amellyel tovább árnyalható a kép a Mohács utáni évszázadok Kárpát-medencéjének olvasmányműveltségéről.

A már megszokott felosztást követve a gyakori teológiai művek szerzői között természetesen ott találjuk Martin Luthert és Philipp Melanchthont, érdekesség azonban, hogy a kettejük előfordulási aránya közötti különbség Kassán nem olyan markáns, mint az előző két városban. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy Kassán jóval kevesebb forrás áll rendelkezésre, mint Nagyszében vagy Sopron esetében. Hangsúlyos Johann Spangenberg műveinek jelenléte; a már-már ismert szerzők mellett megjelennek azonban új nevek is: az irenizmus terjedését mutatja Philipp Kegel *Zwölf Geistliche Andachten* („Tizenkét üdvösséges elmélkedések”) című munkájának gyakori feltűnése a könyvek között; a polgárok szívesen olvassák a nagy németalföldi humanista, Rotterdami Erasmus írásait. Meg kell említeni Luther követőjének és barátjának, Johannes Agricolának, valamint az evangélikus teológus és énekeskönyvszerzőnek, Josua Stegmannnak a hatását. A vallási sokszínűség tükröződik tehát a kassai mesterek teológiai tartalmú könyveinek összetételében.

Míg Sopronban mindössze három klasszikus szerzőre történt utalás, addig a jóval kevesebb kassai könyvjegyzékben ez a szám 26. A jelenség megdöbbentő, mindenképpen érdemes a kutatás egy későbbi szakaszában vizsgálat tárgyává tenni. A szerzők vegyes képet mutatnak, római és görög egyaránt nagy számban fordul elő (lásd: 43. ábra).

A három város összevetésében a legtöbb magyar szerző is Kassán fordult elő: Alvinczi Péter, Félegyházi Tamás, Bornemisza Péter, Telegdi Miklós, Bakócz Tamás és Werbőczy István neve tűnik fel szerzőként. Kassa a teológiai művekben megjelenő eszmeáramlatok, a klasszikus auktorok és a magyar szerzők esetében is sokszínűséget és igényességet mutatott, így tovább erősítette a felvidéki könyves műveltséggel kapcsolatban mutatkozó kedvező képet.

3.4. Szakkönyvhasználat a XVII. századi Kárpát-medencében

Bár a speciális könyvtárak fejlődése csak a XVIII. század elején kap lendületet, az egyes szakmai csoportok, mesterségek szakkönyvhasználatának nyomai, a szakirodalmi igény már a XVII. században megjelent; a gyógyszerészek pedig már a század közepén szakkönyvtárral rendelkeztek. A korabeli szakmunkák

azonban nem csak az ő polcaikon tűnnek fel. Az orvoslással, gyógyszerekkel foglalkozó szakirodalom jelenléte a kimutatható mindazon szakmák esetében, amelyekhez orvosi feladatok kapcsolódtak, így a borbélyok vagy fürdősök esetében. A másik felhasználási területnek az építészet mutatkozott, a kőművesek és kőfaragók olvasmányai között találkozhatunk ilyen jellegű szakmunkákkal. Érdemes azonban mindezt a feldolgozott jegyzékek és könyvek tükrében is illusztrálni. Az egyes mesterekhez kapcsolódó könyvjegyzékekre a dolgozat elektronikus változatában közölt listában szereplő egyedi azonosító alapján hivatkozom majd.

Jeremias Oesterreicher soproni gyógyszerész könyvtára (? – 1657; lásd: *Könyvjegyzékek. NY 84.*) két szempontból is érdekes a kutatás szempontjából: egyrészt az egyik legkorábbi olyan tipikus gyógyszerész-könyvtár, amelynek könyvei a bejegyzések alapján nagy számban azonosíthatóak; másrészt az azonosított művek tematikai összetétele egy sokoldalúan művelt emberről árulkodik. A számos átfogó orvosi szakmunka között megtalálhatóak Johannes Jakob Wecker, Gregor Horst, Johannes Agricola, Angelus Sala, Theophrastus Paracelsus, Conrad Khunrath, Tobias Knobloch vagy éppen Pietro Andrea Mattioli írásai. Az átfogó művek mellett a specializálódás jelei is megfigyelhetők, így a csak sebészettel (Benedetto Vettori, Wilhelm Fabricius Hildanus), illetve anatómiával (Andreas Vesalius, Leonhardt Thurneysser) foglalkozó könyvek. Gyógyszerészként Jeremias Oesterreicher Bartholomaeus Carrichter, illetve Valerius Cordus orvosságokkal kapcsolatos munkáit is forgatta.

Szarmájának ismeretében nem meglepetés, hogy kémiával, alkímiával is foglalkozott; könyvtárában feltűnnek a már említett Leonhardt Thurneysser, valamint Oswald Croll és Philipp Ulsted idevágó írásai. Ide kapcsolódik a gyógyszerész érdeklődése a bányászat és az ásványok iránt: Lazarus Ecker és Georg Agricola bányászattal kapcsolatos könyveit olvasta. Könyvtárában a történeti munkák is jelen voltak, így Johannes Carion, Sebastian Franck és Salomon Trismosin krónikái. Teológiai olvasmányainak szerzői, mint az korábban a soproni olvasmányok elemzése kapcsán kiderült, a városra nézve tipikusnak tekinthetők: Veit Dietrich, Jakob Heilbrunner, illetve Nikolaus Selnecker is feltűnik.

A fürdősök és borbélyok könyvtáraiban a szakmunkák persze nem jelennek meg ekkora számban, és gyakran nem tudunk meg róluk elegendő információt, de kétségtelenül jelen vannak e két szakmai csoport vonatkozásában is. Blasius Kaum nagyszebeni fürdősnek (? – 1624; lásd: *Könyvjegyzékek. E 9.*) például 8 különböző orvosi könyve van; Hans Georg Akatsch (? – 1680; lásd: *Könyvjegyzékek. NY 168.*) soproni borbély könyvtárában az *Unterschiedliche arzney und ander Bücher* („különböző gyógyszeres és egyéb könyvek”) utalás szerepel.

Az építészettel kapcsolatos konkrét szakmunkákra a soproni mesterek hagyatékaiban bukkanhatunk. Paul Kugler (? – 1688; lásd: *Könyvjegyzékek. NY 194.*) kőfaragó Vincenzo Scamozzi munkáját forgatta az építőművészet alapszabályai-

ról,⁶¹ Christoph Martini (? – 1684; lásd: *Könyvjegyzékek. NY 187.*) kőműves könyvei között találjuk Joseph Furtttenbach *Architectura Univesalis*-át.⁶²

4. A kutatás eredményei és perspektívái

A kitüntetett téma földrajzi egységeken és szakmai csoportokon átívelő jellegeből fakadóan a dolgozat keretein belül az eredmények és lehetőségek, megválaszolt és felvetett kérdések töredékének tárgyalására kerülhetett sor. A részletes statisztikai analízis és tartalmi elemzés révén körvonalazódni látszik ugyanakkor egy átfogó kép a Kárpát-medence foglalkozást űző polgárainak olvasmányműveltségéről a vizsgált időszakban.

A fentiek tükrében a dolgozat megkísérelt szakirodalmi áttekintést nyújtani a ritkán kutatott témával kapcsolatban, s összefoglalni az eddig ismert eredményeket. Az összegyűjtött releváns jegyzékek alapján vizsgálta azok számszerűsíthető adatait és statisztikai vetületeit a XVI–XVIII. században. A jegyzékek könyvekre tett utalásainak azonosításával vizsgálta a Kárpát-medencei szakmai csoportok olvasmányanyagát, bemutatva az erdélyi Nagyszeben, a nyugat-magyarországi Sopron, valamint a felvidéki Kassa polgári könyves kultúráját a XVII. században. A gyógyszerészek, borbélyok, fürdősök, illetve kőfaragók és kőművesek könyvein keresztül ismertette a XVII. századi szakkönyvhasználatot, illetve a szakkönyvtárak kialakulását.

A mélyre ható statisztikai elemzés felhívta a figyelmet a polgári könyvtárak nagyságának aspektusából vizsgált könyves műveltség lokálisan és szakmák szerint változó jellegére. Felvázolta a téma szempontjából műveltnek mutatózó Felvidék képét, és meghatározta az ehhez a felismeréshez vezető okok további kutatásának szükségességét, valamint az egyes régiók és városok közti különbségekkel kapcsolatban felmerülő kérdések körét. A szakmák szerinti adatelemzés megállapította, hogy az egyes szakmai csoportok a könyves művelődés mely szintjén állnak ebben az összevetésben. Rámutatott a pékek és szappanfőzők, valamint a felvidéki mesteremberek könyveinek kiemelkedően magas számára. Jeremias Oesterreicher gyógyszerész hagyatékán keresztül bemutatta a Kárpát-medence egyik legelső olyan gyógyszerész-szakkönyvtárát, amelynek tételei nagy számban azonosíthatóak. Kimutatta a korabeli orvostudományi szakirodalom megjelenését a borbélyok és fürdősök, valamint az építészettel foglalkozó könyveket a soproni kőfaragók és kőművesek polcain.

A kutatás közelít tehát megfogalmazott céljaihoz, amit a nyitott kérdések megválaszolása, illetve a Mohács utáni két évszázad könyves kultúrájáról kiala-

⁶¹ SCAMOZZI, Vincenzo: *Die Grund-regeln Der Bau-Kunst Das ist Erklärung der fünf Ordnungen im Bau-wesen ...* Amsterdam, 1664.

⁶² FURTTEBACH, Joseph: *Architectura Universalis. Das ist: Von Kriegs: Statt-und Wasser Gebäwen ...* Ulm, 1635.

kult kép árnyalása jelent. Rövid távú célként a XVIII. századi, kiadott jegyzékek tartalmi elemzése fogalmazható meg. Hosszú távú feladatként kitűzhető az eredmények kontextusba helyezése a hasonló itáliai és németországi eredmények figyelembevételével.

A bevezetésemben használt képre visszautalva talán állíthatom: a kutatás és eredményei segítenek a „láng őrzésében”, amit az elődök műveltsége gyűjtött, s remélhetőleg a jövő generációira is ráragyog majd.

Felhasznált források jegyzéke

- ADAM, Wolfgang: *Privatbibliotheken im 17. und 18. Jahrhundert. Fortschrittsbericht* (1975 – 1988). In: Internationales Archiv für Sozialgeschichte der Literatur. 15(1990). pp. 121–173. vagy Uő.: *Magánkönyvtárak a 17. és a 18. században. Kutatási jelentés* (1975 – 1988). In: Válogatás a német szakirodalomból. (A könyves kultúra. XIV–XVII. század, 2.). Szeged, 1997. pp. 161–187.
- BERGER, Günter: *Inventare als Quelle der Sozialgeschichte des Lesens*. In: Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte. 5(1981). pp. 368–380.
- ČIČAJ, Viliam: *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században. Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya*. Szerk. Monok István. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 4.) Szeged, 1993. p. 142.
- ELLWEIN, Thomas: *Die private Bibliothek als Informationsbasis*. In: Gutenberg-Jahrbuch. 56(1981). pp. 46–51.
- Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*. Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor. Szerk. Monok István. Szeged, 1991, Scriptum. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2.) 235 p.
- Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források*. Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András. Szerk. Monok István. Szeged, 1994 [1995], Scriptum. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3.) XVI, 375 p.
- Erdélyi könyvesházak IV/1-2. = Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1-2. Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen, 1575–1750*. Hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, Attila Verók. Budapest, 2004, OSZK. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4/1-2.) LII, 1088 p.
- JÄGER, Georg: *Historische Lese(r)forschung*. In: Die Erforschung der Buch- und Bibliotheksgeschichte in Deutschland. Wiesenbaden, 1987. p. 485–507. vagy Uő.: *Történeti olvasmány- és olvasó kutatás*. In: Válogatás a német szakirodalomból. (A könyves kultúra. XIV–XVII. század, 2.). Szeged, 1997. pp. 57–73.
- Kassa város olvasmányai, 1562–1731*. Sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi. Szerk. Monok István. Szeged, 1990, JATE. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15.) XII, 226 p.
- KOKAS Károly: *Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Kőszegen*. Szerk. Monok István. (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 3.) Szeged, 1991. 50 p.

- Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg), 1535–1721.* Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, József László Kovács, István Monok, Péter Ötvös, Katalin G. Szende. Red. von István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Szeged, 1994, Scriptum, Burgenländisches Landesarchiv. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/1. – Burgenländische Forschungen. Sonderband XIV.) XI, 578 p.
- Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó), 1535–1740.* Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Red. von István Monok, Péter Ötvös. Szeged, 1996, Scriptum, Burgenländisches Landesarchiv. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 18/2. – Burgenländische Forschungen. Sonderband XV.) 312 p.
- MADAS Edit – MONOK István: *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig.* Budapest, 2003. 237 p.
- A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése.* Sajtó alá rend. és a függelék összeáll. Herner János, Monok István. Szeged, 1983, JATE Központi Könyvtár. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.) 648 p.
- Magyarországi magánkönyvtárak. 1533–1657.* Sajtó alá rend. Varga András. Budapest, 1986, MTA Kvt. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13.) 259 p.
- Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721.* Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós. Szerk. Monok István. Szeged, 1992, Scriptum. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2.) XIII, 374 p.
- Magyarországi magánkönyvtárak III. Bányavárosok olvasmányai, 1533–1750.* Sajtó alá rend. Viliam Čičaj, Keveházi Katalin, Monok István, Viskolcz Noémi. Szerk. Monok István. Budapest–Szeged, 2003, OSZK, Scriptum. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/3.) XXII, 570 p.
- MILDE, Wolfgang: *De captu lectoris – Von der Wirkung des Buches.* In: *De captu lectoris. Wirkungen des Buches im 25. und 16. Jahrhundert.* Berlin – New York, 1988. pp. 1–28. vagy UÓ.: *De captu lectoris – a könyv hatástörténete.* In: *Válogatás a német szakirodalomból. (A könyves kultúra. XIV–XVII. század, 2.).* Szeged, 1997. pp. 207–229.
- MONOK István: *XVI–XVII. századi olvasmánykultúránk.* In: *Magyar Könyvszemle.* 1988. pp. 78–82.
- MONOK István: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon. 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás.* (Olvasmánytörténeti dolgozatok, V.) Szeged, 1993.
- MONOK István: *Beszterce és Sopron. Egy erdélyi és egy nyugat-magyarországi város olvasmányai a XVI–XVII. században.* In: *De la umanism – La luminism.* Sub redactia Ion Chiorean. Târgu Mureș, 1994. [1995] pp. 29–42.
- MONOK István: *Ähnlichkeiten und Unterschiede im Buchbesitz der Stadtbürger von Rust, Güns und Ödenburg im 17. Jahrhundert.* In: *Burgenländische Heimatblätter,* 57(1995) [1996]. pp. 174–185. [idézve: MONOK 1996a]

- MONOK István: *Nemzeti nyelvű olvasmányok a XVI–XVII. századi Magyarországon*. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Kolozsvár, 1996. pp. 393–401. [idézte: MONOK 1996b]
- MONOK István: [Bevezetés] *“A Kárpát-medence könyves műveltsége. Az írásbeliség, a könyv, a könyvtár és az olvasás a Kárpát-medencében 1750-ig” [címmű Iskolakultúra számhoz]*. Iskolakultúra. 1997/5. pp. 3–4. [idézte: MONOK 1997a]
- MONOK István: *Könyvtárak és könyvolvasás, 1526–1750*. Iskolakultúra. 1997/5. pp. 17–22. [idézte: MONOK 1997b]
- MONOK István: *A Mohács utáni két évszázad olvasmányműveltsége a Kárpát-medencében*. Könyvtári Figyelő. 7(43) 1997/3. pp. 485–498. [idézte: MONOK 1997c]
- MONOK István: *Lutherische Orthodoxie, sächsischer Philippismus und Irenismus im Lesestoffe des lutherischen Bürgertums in Ungarn*. In: Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert. (Olvasmánytörténeti dolgozatok. Különszám II.) Szeged, 1998. pp. 71–79.
- MONOK István: *Nyugat-Magyarországi olvasmányok a XVI–XVII. században*. In: Mura-táj 1–2. (2002). pp. 51–66.
- MONOK István: *A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről. Részmerleg egy hosszú alapkutatás eredményeiről*. In: „Apró cseppekből lesz a zápor”. Bakonyi Géza emlékkönyv. Szeged, 2008. pp. 23–44. [idézte: MONOK 2008a]
- MONOK István: *Lesestoffe in Leutschau im Vergleich XVI–XVII. Jahrhundert*. kézirat. 2008. pp. 1–7. [idézte: MONOK 2008b]
- RAABE, Paul: *Bibliotheksgeschichte und historische Leserfortschung. Anmerkungen zu einem Forschungsthema*. In: Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte. 7(1982). pp. 433–441.
- RAABE, Paul: *Was ist Geschichte des Buchwesens? Überlegungen zu einem Forschungsbereich und einer Bildungsaufgabe*. In: Börsenblatt für den deutschen Buchhandel. 38 (1976). pp. 319–330. vagy Uő.: *Mit jelent a könyves művelődés története? Ötletek egy kutatási és képzési területhez*. In: Válogatás a német szakirodalomból. (A könyves kultúra. XIV–XVII. század, 2.). Szeged, 1997. pp. 11–30.
- SZABÓ Béla: *Juristen und Bücher im frühneuzeitlichen Ungarn*. In: Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert. (Olvasmánytörténeti dolgozatok. Különszám II.) Szeged, 1998. pp. 45–69. vagy Uő.: *Jogászaink olvasmányai a korai újkorban*. In: Iskolakultúra 7(1997), 5. szám, pp. 23–34.
- VARGA András: *Erudition der Ärzte in Ungarn im 17. Jahrhundert*. In: Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert. (Olvasmánytörténeti dolgozatok. Különszám II.) Szeged, 1998. pp. 81–89. vagy Uő.: *Orvosaink olvasmányműveltsége a 17. században*. In: Iskolakultúra 7(1997), 5. szám, pp. 35–39.
- VERÓK Attila: *ZUR LESEKULTUR DER SIEBENBÜRGER Sachsen im 16. und 17. Jahrhundert*. In: ZfSL 22 (1999) pp. 217–222.
- VERÓK Attila: *Über die Bucherverzeichnisse der Siebenbürger Sachsen im 16. Jahrhundert*. In: Humanismus in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert. Hrsg. von Ulrich A. Wien, Kurt Zach. Berlin–Köln–

- Wien, 2004, Böhlau (Siebenbürgisches Archiv, Bd. 37) pp. 219–232. [idézve: VERÓK 2004a]
- VERÓK Attila: *Zur Lesekultur der Siebenbürger Sachsen im 16–18. Jahrhundert anhand der Bücherverzeichnisse*. In: Erdélyi könyvesházak = Bibliotheken in Siebenbürgen. IV/1. (2004). (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16.–18. Jahrhunderts in Ungarn. 16/4. 1.) VII–XXIII. [idézve: VERÓK 2004b]
- VERÓK Attila: *Fränkische Lesestoffe bei den Siebenbürger Sachsen vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. In: Ungarn – Jahrbuch . Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie. 27 (2005). pp. 341–348.
- VERÓK Attila: *Az erdélyi szász polgárság 16–18. századi könyvjegyzékeinek olvasmánytörténeti tanulságai*. In: Könyves műveltség Erdélyben. Marosvásárhely, 2006. pp. 22–43.

Függelék

Foglalkozás	Mesterek száma
ács	7
aranyműves	17
asztalos	9
bádogos	1
bognár	7
borbély	9
börtönőr	3
bronzöntő	1
céhmester	1
cipész	48
dékán	1
ernyőkészítő	2
erszényes	2
esztergályos	2
fazekas	8
festékes	1
festő	3
fogadós	2
fürdős	11
gazda	1
Gerißber	1
gombkötő	11
gyógyszerész	12
harisnyakötő	4
harmincados	2
Haßbacher	1
inspektor	1
írnok	5
iskolai gondnok	1
iskolamester	6
iskolarektor	3
jegyző	5
kádár	1
kalapos	7
kamarai adminisztrátor	2
kannakészítő	2
kardkészítő	1
kékfestő	2
kereskedő	37
késes	7
kesztyűs	1
kocsis	1
kovács	16
kőfaragó	1
kőműves	5

Foglalkozás	Mesterek száma
könyvnyomtató	1
kötélverő	11
lakatos	11
mészáros	28
mézeskalács-készítő	1
molnár	6
órás	4
orgonakészítő	2
orgonista	3
papucskészítő	1
paraszt	2
pék	14
pincér	2
pintér	19
posztókészítő	18
puskakészítő	3
rézműves	6
sajtkészítő	1
sarkantyús	1
sörfőző	2
sörszállító	1
szabó	60
szakács	3
szappanfőző	12
szíjgyártó	14
szítás	1
szücs	45
takács	16
tanár	3
tímár	22
tisztartó	1
titkár	2
tölcsérekészítő	1
tűkészítő	1
üveges	1
vadász	1
vincellér	1
zenész	1
zsinórkészítő	1
Végösszeg	594

10. ábra: A vizsgált foglalkozások és a mesterek száma szakmai csoportonként

Foglalkozás	Könyvek száma
ács	34
aranyműves	164
asztalos	129
bádogos	23
bognár	72
borbély	118
börtönőr	35
bronzöntő	6
céhmester	1
cipész	332
dékán	5
ernyőkészítő	30
erszényes	53
esztergályos	8
fazekas	81
festékes	7
festő	37
fogadós	42
fűrdős	111
gazda	12
Gerißber	1
gombkötő	52
gyógyszerész	369
harisnyakötő	15
harmincados	48
Haßbacher	14
inspektor	35
írnok	55
iskolai gondnok	36
iskolamester	159
iskolarektor	149
jegyző	59
kádár	1
kalapos	38
kamarai adminisztrátor	67
kannakészítő	12
kardkészítő	1
kékkfestő	21
kereskedő	982
késes	64
kesztyűs	24
kocsis	18
kovács	215
kőfaragó	5

Foglalkozás	Könyvek száma
kőműves	111
könyvnyomtató	9
kötélverő	120
lakatos	86
mészáros	361
mézeskalács-készítő	47
molnár	109
órás	92
orgonakészítő	4
organista	24
papucskészítő	1
paraszt	39
pék	384
pincér	14
pintér	151
posztókészítő	257
puskakészítő	65
rézműves	102
sajtkészítő	14
sarkantyús	24
sörfőző	24
sörszállító	3
szabó	556
szakács	38
szappanfőző	254
szíjgyártó	71
szítás	2
szűcs	282
takács	100
tanár	21
tímár	193
tisztartó	65
titkár	27
tölcsérekészítő	1
tűkészítő	5
üveges	5
vadász	1
vincellér	18
zenész	1
zsinórkészítő	1
Végösszeg	7422

11. ábra: A vizsgált foglalkozások és a könyvek száma szakmai csoportonként

Foglalkozás	Könyvek átlaga
ács	4,86
aranyműves	9,65
asztalos	14,33
bádogos	23,00
bognár	10,29
borbély	13,11
börtönőr	11,67
bronzöntő	6,00
céhmester	1,00
cipész	6,92
dékán	5,00
ernyőkészítő	15,00
erszényes	26,50
esztergályos	4,00
fazekas	10,13
festékes	7,00
festő	12,33
fogadós	21,00
fürdős	10,09
gazda	12,00
Gerißber	1,00
gombkötő	4,73
gyógyyszerész	30,75
harisnyakötő	3,75
harmincados	24,00
Haßbacher	14,00
inspektor	35,00
írnok	11,00
iskolai gondnok	36,00
iskolamester	26,50
iskolarektor	49,67
jegyző	11,80
kádár	1,00
kalapos	5,43
kamarai adminisztrátor	33,50
kannakészítő	6,00
kardkészítő	1,00
kékfestő	10,50
kereskedő	26,54
késes	9,14
kesztyűs	24,00
kocsis	18,00
kovács	13,44
kőfaragó	5,00
kőműves	22,20

Foglalkozás	Könyvek átlaga
könyvnyomtató	9,00
kötélverő	10,91
lakatos	7,82
mészáros	12,89
mézeskalács-készítő	47,00
molnár	18,17
órás	23,00
orgonakészítő	2,00
orgonista	8,00
papucskészítő	1,00
paraszt	19,50
pék	27,43
pincér	7,00
pintér	7,95
posztó készítő	14,28
puskakészítő	21,67
réműves	17,00
sajtkészítő	14,00
sarkantyús	24,00
sörfőző	12,00
sörszállító	3,00
szabó	9,27
szakács	12,67
szappanfőző	21,17
szíjgyártó	5,07
szítás	2,00
szücs	6,27
takács	6,25
tanár	7,00
tímár	8,77
tisztartó	65,00
titkár	13,50
tölcsérekészítő	1,00
tűkészítő	5,00
üveges	5,00
vadász	1,00
vincellér	18,00
zenész	1,00
zsinórkészítő	1,00
Végösszeg	12,49

12. ábra: A vizsgált foglalkozások és a könyvek átlaga szakmai csoportonként

Régió	Könyvjegyzékek száma
Egyéb	6
Erdély	323
Felvidék	39
Nyugat-Magyarország	226
Végösszeg	594

13. ábra: A feldolgozott könyvjegyzékek száma régióként és országosan

Régiók	Könyvek száma
Egyéb	209
Erdély	1656
Felvidék	1187
Nyugat-Magyarország	4370
Végösszeg	7422

14. ábra: A könyvek száma régióként és országosan

Régiók	Könyvek átlaga
Egyéb	34,83
Erdély	5,13
Felvidék	30,44
Nyugat-Magyarország	19,34
Végösszeg	12,49

15. ábra: A könyvek átlaga régióként és országosan

Foglalkozás	Mesterek száma
ács	5
aranyműves	15
asztalos	5
bognár	3
borbély	5
börtönőr	3
bronzöntő	1
céhmester	1
cipész	36
ernyőkészítő	2
esztergályos	2
fazekas	7
festékes	1
festő	1
fűrdős	4
gombkötő	7
gyógyszerész	4
harisnyakötő	3
írnok	2
iskolamester	2
jegyző	4
kádár	1
kalapos	4
kannakészítő	2
kardkészítő	1
kereskedő	1
késes	5
kovács	2
kőműves	4
kötélverő	7

Foglalkozás	Mesterek száma
lakatos	7
mészáros	11
molnár	2
órás	3
orgonakészítő	2
organista	3
papucskészítő	1
pincér	1
pintér	7
posztókészítő	11
réz műves	1
sőrszállító	1
szabó	39
szakács	2
szappanfőző	7
szíjgyártó	9
szücs	39
takács	14
tanár	1
tímár	17
titkár	1
tölcséerkészítő	1
üveges	1
vadász	1
zenész	1
Végösszeg	323

16. ábra: Az Erdélyben vizsgált foglalkozások és a mesterek száma szakmai csoportonként

Foglalkozás	Könyvek száma
ács	12
aranyműves	118
asztalos	28
bognár	7
borbély	24
börtönőr	35
bronzöntő	6
céhmester	1
cipész	128
ernyőkészítő	30
esztergályos	8
fazekas	68
festékes	7
festő	4
fürdős	21
gombkötő	17
gyógyszerész	15
harisnyakötő	6
írnok	11
iskolamester	38
jegyző	59
kádár	1
kalapos	15
kannakészítő	12
kardkészítő	1
kereskedő	8
késes	14
kovács	6
kőműves	6
kötélverő	38

Foglalkozás	Könyvek száma
lakatos	16
mészáros	43
molnár	5
órás	58
orgonakészítő	4
organista	24
papucskészítő	1
pincér	7
pintér	22
posztókészítő	22
réz műves	1
sörszállító	3
szabó	160
szakács	2
szappanfőző	120
szíjgyártó	23
szűcs	225
takács	60
tanár	5
tímár	81
titkár	22
tölcsérekészítő	1
üveges	5
vadász	1
zenész	1
Végösszeg	1656

17. ábra: Az Erdélyben vizsgált foglalkozások és a könyvek száma szakmai csoportonként

Foglalkozás	Könyvek átlaga
ács	2,40
aranyműves	7,87
asztalos	5,60
bognár	2,33
borbély	4,80
börtönőr	11,67
bronzöntő	6,00
céhmester	1,00
cipész	3,56
ernyőkészítő	15,00
esztergályos	4,00
fazekas	9,71
festékes	7,00
festő	4,00
fürdős	5,25
gombkötő	2,43
gyógyszerész	3,75
harisnyakötő	2,00
írnok	5,50
iskolamester	19,00
jegyző	14,75
kádár	1,00
kalapos	3,75
kannakészítő	6,00
kardkészítő	1,00
kereskedő	8,00
késes	2,80
kovács	3,00
kőműves	1,50
kötélverő	5,43

Foglalkozás	Könyvek átlaga
lakatos	2,29
mészáros	3,91
molnár	2,50
órás	19,33
orgonakészítő	2,00
organista	8,00
papucskészítő	1,00
pincér	7,00
pintér	3,14
posztóképzítő	2,00
réműves	1,00
sörszállító	3,00
szabó	4,10
szakács	1,00
szappanfőző	17,14
szíjgyártó	2,56
szűcs	5,77
takács	4,29
tanár	5,00
tímár	4,76
titkár	22,00
tölcsérekészítő	1,00
üveges	5,00
vadász	1,00
zenész	1,00
Végösszeg	5,13

18. ábra: Az Erdélyben vizsgált foglalkozások és a könyvek átlaga szakmai csoportonként

Városok	Könyvjegyzékek száma
Beszterce	73
Brassó	1
Kolozsvár	2
Nagyszeben	226
Segesvár	21
Végösszeg	323

19. ábra: A feldolgozott könyvjegyzékek száma az erdélyi városokban

Városok	Könyvek száma
Beszterce	651
Brassó	6
Kolozsvár	14
Nagyszeben	889
Segesvár	96
Végösszeg	1656

20. ábra: Könyvek száma az erdélyi városokban

Városok	Könyvek átlaga
Beszterce	8,92
Brassó	6,00
Kolozsvár	7,00
Nagyszeben	3,93
Segesvár	4,57
Végösszeg	5,13

21. ábra: Könyvek átlaga az erdélyi városokban

Foglalkozás	Mesterek száma
ács	2
aranyműves	2
asztalos	4
bádogos	1
bognár	4
borbély	3
cipész	11
erszényes	2
festő	2
fogadós	1
fűrdős	6
gazda	1
Gerißber	1
gombkötő	4
gyógyszerész	3
harisnyakötő	1
harmincados	1
Haßbacher	1
írnok	3
kalapos	3
kékfestő	2
kereskedő	31
késes	2
kesztyűs	1
kocsis	1
kovács	12
kőfaragó	1
kőműves	1
kötélverő	4
lakatos	4
mészáros	16
mézeskalács- készítő	1

Foglalkozás	Mesterek száma
molnár	4
órás	1
paraszt	2
pék	14
pincér	1
pintér	12
posztókészítő	5
puskakészítő	2
iskolarektor	1
réműves	2
sajtkészítő	1
sarkantyús	1
sörfőző	1
szabó	17
szakács	1
szappanfőző	5
szíjgyártó	5
szítás	1
szücs	5
takács	2
tanár	1
tímár	5
titkár	1
vincellér	1
zsinórkészítő	1
iskolamester	1
jegyző	1
Végösszeg	226

22. ábra: A vizsgált foglalkozások és a mesterek száma szakmai csoportonként
Nyugat-Magyarországon

Foglalkozás	Könyvek száma
ács	22
aranyműves	46
asztalos	101
bádogos	23
bognár	65
borbély	58
cipész	202
erszényes	53
festő	33
fogadás	37
fűrdős	63
gazda	12
Gerißber	1
gombkötő	35
gyógyszerész	95
harisnyakötő	9
harmincados	14
Haßbacher	14
írnok	44
kalapos	23
képfestő	21
kereskedő	817
késes	50
kesztyűs	24
kocsis	18
kovács	171
kőfaragó	5
kőműves	105
kötélverő	82
lakatos	70
mészáros	295

Foglalkozás	Könyvek száma
mézeskalács-készítő	47
molnár	104
órás	34
paraszt	39
pék	384
pincér	7
pintér	129
posztókészítő	185
puskakészítő	33
rektor	2
réz műves	38
sajtkészítő	14
sarkantyús	24
sörfőző	8
szabó	256
szakács	36
szappanfőző	134
szíjgyártó	48
szítás	2
szűcs	50
takács	40
tanár	12
tímár	112
titkár	5
vincellér	18
zsinórkészítő	1
Végösszeg	4370

23. ábra: A vizsgált foglalkozások és a könyvek száma szakmai csoportonként
Nyugat-Magyarországon

Foglalkozás	Könyvek átlaga
ács	11,00
aranyműves	23,00
asztalos	25,25
bádogos	23,00
bognár	16,25
borbély	19,33
cipész	18,36
erszéyes	26,50
festő	16,50
fogadós	37,00
fűrdős	10,50
gazda	12,00
Gerißber	1,00
gombkötő	8,75
gyógyszerész	31,67
harisnyakötő	9,00
harmincados	14,00
Haßbacher	14,00
írnok	14,67
kalapos	7,67
kékfestő	10,50
kereskedő	26,35
késes	25,00
kesztyűs	24,00
kocsis	18,00
kovács	14,25
kőfaragó	5,00
kőműves	105,00
kötélverő	20,50
lakatos	17,50
mészáros	18,44

Foglalkozás	Könyvek átlaga
mézeskalács-készítő	47,00
molnár	26,00
órás	34,00
paraszt	19,50
pék	27,43
pincér	7,00
pintér	10,75
posztókészítő	37,00
puskakészítő	16,50
rektor	2,00
réműves	19,00
sajtkészítő	14,00
sarkantyús	24,00
sörfőző	8,00
szabó	15,06
szakács	36,00
szappanfőző	26,80
szíjgyártó	9,60
szítás	2,00
szűcs	10,00
takács	20,00
tanár	12,00
tímár	22,40
titkár	5,00
vincellér	18,00
zsinórkészítő	1,00
Végösszeg	19,34

24. ábra: A vizsgált foglalkozások és a könyvek átlaga szakmai csoportonként Nyugat-Magyarországon

Városok	Könyvjegyzékek száma
Kőszeg	3
Ruszt	18
Sopron	205
Végösszeg	226

25. ábra: A feldolgozott könyvjegyzékek száma városonként Nyugat-Magyarországon

Városok	Könyvek száma
Kőszeg	74
Ruszt	159
Sopron	4137
Végösszeg	4370

26. ábra: Könyvek száma városonként Nyugat-Magyarországon

Városok	Könyvek átlaga
Kőszeg	24,67
Ruszt	8,83
Sopron	20,18
Végösszeg	19,34

27. ábra: Könyvek átlaga városonként Nyugat-Magyarországon

Foglalkozás	Mesterek száma
cipész	1
dékán	1
fazekas	1
fogadós	1
gyógyszerész	5
harmincados	1
inspektor	1
iskolamester	3
iskolarektor	2
kamarai adminisztrátor	1
kereskedő	5
kovács	2
könyvnyomtató	1
mészáros	1
posztókészítő	2
puskakészítő	1
rézműves	3
szabó	4
szűcs	1
tanár	1
tűkészítő	1
Végösszeg	39

28. ábra: A vizsgált foglalkozások és a mesterek száma szakmai csoportonként Felvidéken

Foglalkozás	Könyvek száma
cipész	2
dékán	5
fazekas	13
fogadós	5
gyógyszerész	259
harmincados	34
inspektor	35
iskolamester	121
iskolarektor	147
kamarai adminisztrátor	38
kereskedő	157
kovács	38
könyvnyomtató	9
mészáros	23
posztókészítő	50
puskakészítő	32
rézműves	63
szabó	140
szűcs	7
tanár	4
tűkészítő	5
Végösszeg	1187

29. ábra: A vizsgált foglalkozások és a könyvek száma szakmai csoportonként Felvidéken

Foglalkozás	Könyvek átlaga
cipész	2,00
dékán	5,00
fazekas	13,00
fogadós	5,00
gyógyszerész	51,80
harmincados	34,00
inspektor	35,00
iskolamester	40,33
iskolarektor	73,50
kamarai adminisztrátor	38,00
kereskedő	31,40
kovács	19,00
könyvnyomtató	9,00
mészáros	23,00
posztókészítő	25,00
puskakészítő	32,00
rézműves	21,00
szabó	35,00
szűcs	7,00
tanár	4,00
tűkészítő	5,00
Végösszeg	30,44

30. ábra: A vizsgált foglalkozások és a könyvek átlaga szakmai csoportonként Felvidéken

Régiók	Könyvjegyzékek száma
Bártfa	2
Eperjes	1
Kassa	12
Losonc	1
Lőcse	21
Pozsony	1
Szepes	1
Végösszeg	39

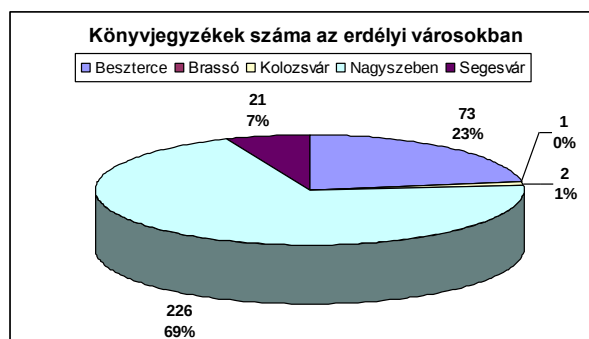
31. ábra: A feldolgozott könyvjegyzékek száma a felvidéki városokban

Régiók	Könyvek száma
Bártfa	147
Eperjes	35
Kassa	228
Losonc	61
Lőcse	673
Pozsony	5
Szepes	38
Végösszeg	1187

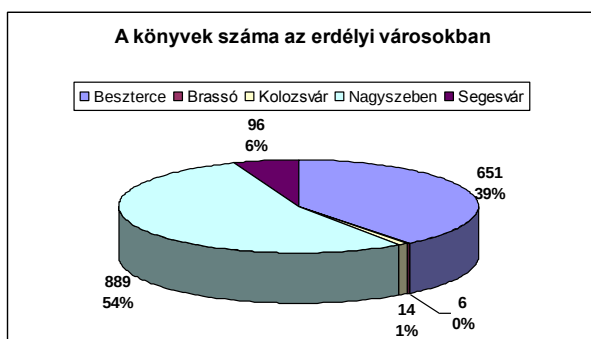
32. ábra: Könyvek száma a felvidéki városokban

Régiók	Könyvek átlaga
Bártfa	73,50
Eperjes	35,00
Kassa	19,00
Losonc	61,00
Lőcse	32,05
Pozsony	5,00
Szepes	38,00
Végösszeg	30,44

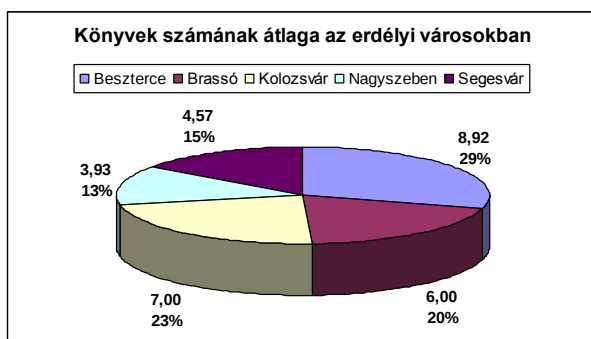
33. ábra: Könyvek átlaga a felvidéki városokban



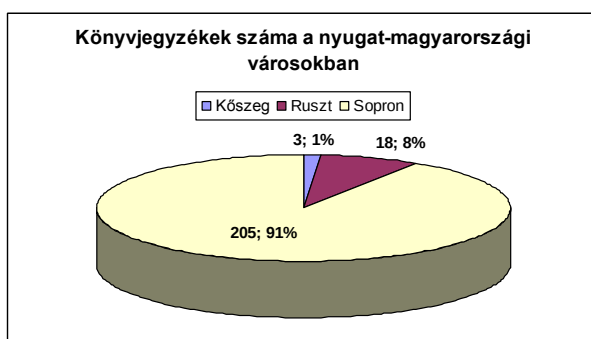
34. ábra: A feldolgozott könyvjegyzékek száma az erdélyi városokban



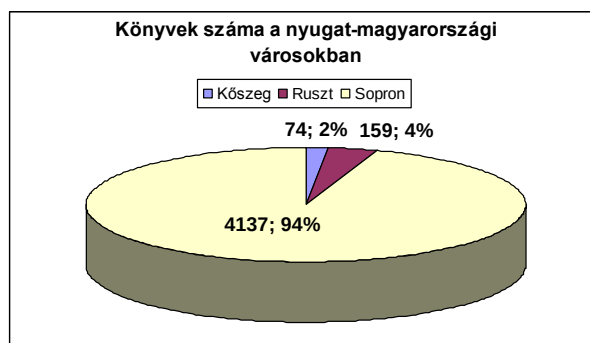
35. ábra: Könyvek száma az erdélyi városokban



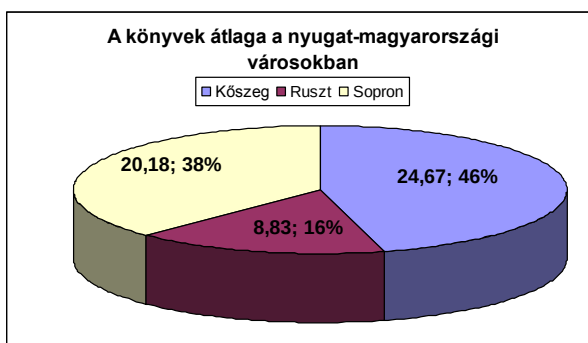
36. ábra: Könyvek számának átlaga az erdélyi városokban



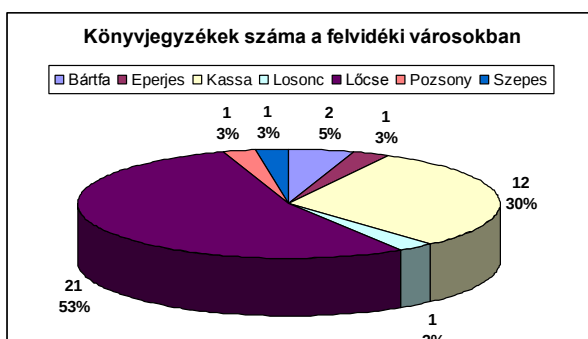
37. ábra: A feldolgozott könyvjegyzékek száma a nyugat-magyarországi városokban



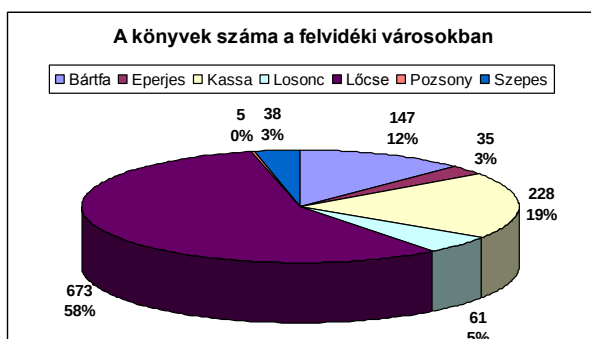
38. ábra: Könyvek száma a nyugat-magyarországi városokban



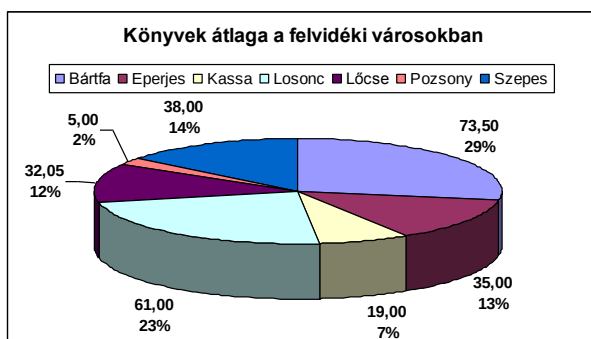
39. ábra: Könyvek átlaga a nyugat-magyarországi városokban



40. ábra: A feldolgozott könyvjegyzékek száma a felvidéki városokban



41. ábra: Könyvek száma a felvidéki városokban



42. ábra: Könyvek átlaga a felvidéki városokban

Görög szerzők	Római szerzők
Aristoteles	Seneca
Homeros	Cicero
Sophocles	Marcus Aurelius
Ptolemaios	Marcus Terentius Varro
Plutarchos	Titus Livius
Theocritos	Cornelius Nepos
Hesiodos	Martialis
Pindaros	Ovidius
Demosthenes	Cato
Euclides	Iustinus
	Suetonius
	Gaius Plinius
	Sallustius
	Pomponius
	Vergilius

43. ábra: Az előforduló klasszikus auctorok a XVII. századi Kassán

II. Rövidítések jegyzéke

II/1. Források rövidítései:

<i>Adattár 13</i>	<i>Magyarországi magánkönyvtárak. 1533-1657.</i> Sajtó alá rend. Varga András. Budapest, 1986, MTA Kvt. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13.)
<i>Adattár 13/2</i>	<i>Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588-1721.</i> Sajtó alá rend. Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós. Szerk. Monok István. Szeged, 1992, Scriptum. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2.) XIII, 374 p. [idézve: <i>Adattár 13/2</i>]
<i>Adattár 15</i>	<i>Kassa város olvasmányai, 1562–1731.</i> Sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi. Szerk. Monok István. Szeged, 1990, JATE. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 15.)
<i>Adattár 16/2</i>	<i>Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely.</i> Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor. Szerk. Monok István. Szeged, 1991, Scriptum. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2.)
<i>Adattár 16/3</i>	<i>Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források.</i> Sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András. Szerk. Monok István. Szeged, 1994 [1995], Scriptum. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3.)
<i>Adattár 16/4.1</i> B (Bistritz zu Nösen, Beszterce, Bistrița) H (Hermannstadt, Nagyszeben, Sibiu) K (Kronstadt, Brassó, Brașov)	<i>Erdélyi könyvesházak IV/1. = Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1.. Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen, 1575–1750.</i> Hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, Attila Verók. Budapest, 2004, OSZK. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4/1.) LII, 1088 p.
<i>Adattár 16/4.2</i> S (Schäßburg, Segesvár, Sighișoara)	<i>Erdélyi könyvesházak IV/2. = Bibliotheken in Siebenbürgen IV/2.. Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen, 1575–1750.</i> Hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, Attila Verók. Budapest, 2004, OSZK. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4/2.)

Adattár 18/1
S (Sopron, Ódenburg)

Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg), 1535–1721.
Hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, József László Kovács,
István Monok, Péter Ötvös, Katalin G. Szende. Red. von István
Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler. Szeged, 1994, Scriptum,
Burgenländisches Landesarchiv. (Adattár XVI–XVIII. századi
szellemi mozgalmaink történetéhez 18/1. – Burgenländische
Forschungen. Sonderband XIV.)

Adattár 18/2
K (Kőszeg, Güns)
R (Ruszt, Rust)

*Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisens-
tadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó), 1535–1740.* Hrsg. von
Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok,
Péter Ötvös, Harald Prickler. Red. von István Monok, Péter
Ötvös. Szeged, 1996, Scriptum, Burgenländisches Landesarchiv.
(Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez
18/2. – Burgenländische Forschungen. Sonderband XV.)

II/2. Régiók rövidítései:

E	Erdély
F	Felvidék
NY	Nyugat-Magyarország
V	Vegyes források